

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Հ. Ս. ՍՎԱԶՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
2017

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ**

Г. С. СВАЗЯН

**ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ
СТРАНЫ АЛУАНК
(Кавказской Албании)**

**ЕРЕВАН
Издательство «Гитутюн» НАН РА
2017**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF HISTORY**

H. S. SVAZYAN

**THE FUNDAMENTALS OF RESEARCH
INTO THE HISTORY OF ALVANK
(Caucasian Albania)**

**YEREVAN
“Gitutyun” publishing house of the NAS RA
2017**

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Մ 850

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ հայագիտական ուսումնասիրությունները
ֆինանսավորող համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ

Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի երաշխավորությամբ

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վ. Ս. Վարդանյան

Սվազյան Հ.

Մ 850 Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրության հի-
մունքները/ Հ. Սվազյան.- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ և «Գիտություն» հրա-
տարակազմություն, 2017.- 152 էջ:

Գիրքը նվիրված է Աղվանից աշխարհի պատմության մի քանի
առանցքային հարցերի քննությանը, դրանց շուրջ արտահայտված
տեսակետների վերհանմանն ու պարզաբանմանը: Նրանում անդրա-
դարձ է կատարվում Ուտիք և Արցախ նահանգների վարչական կացու-
թյանն առնչվող խնդիրներին, տեղ գտած կեղծիքներին և աղբյուրների
հաղորդումների անաչառ քննությամբ միանգամայն հստակորեն ցույց
տրվում վերջիններիս հայկական պատկանելիությունը: Առաջ է քաշ-
վում այն միտքը, որ սույն երկրի պատմությունն առավել իրատե-
սական ներկայացնելու համար նպատակահարմար է այն հետազոտել
երեք մեծ ժամանակաշրջաններով՝ միմյանցից տարածքային ընդգր-
կումներով, վարչական կառուցվածքով և կառավարման համակարգով
տարբեր վարչաքաղաքական միավորների՝ Բուն Աղվանքի, Մարզ-
պանական Աղվանքի և Հետմարզպանական կամ Հայոց Աղվանքի,
շրջանակներում:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-5-8080-1300-1
© Սվազյան Հ., 2017

Հեղինակի կողմից

Ընթերցողին ներկայացվող եռալեզու սույն գիրքը հայկա-
կան աղվանագիտության մերօրյա նվաճումների արտացոլումն է,
ամփոփ մի շարադրանք, որի հրապարակ գալը պայմանավորված
է Աղվանից աշխարհի պատմության շուրջ առաջ քաշված իրա-
րամերժ և հակասական տեսակետների առկայությամբ ու դրան-
ցում պարզություն մտցնելու անհրաժեշտությամբ: Նրանում տեղ
են գտել Մեծ Հայքի արևելյան հարևան այս երկրի պատմության
մեջ առանձնակի կարևորություն ներկայացնող խնդիրներ, որոնք
ամենից շատ են արժանացել ուսումնասիրողների ուշադրությանը,
քննարկվել, բոտմ բանավեճերի տեղիք տվել, ենթարկվել աղա-
վաղումների ու քաղաքական շահարկումների նյութ ծառայել: Ել-
նելով այս իրողությունից ու ոլորտի հանդեպ աճող հետաքրքրու-
թյունից, նպատակահարմար համարեցինք հանդես գալ աղվա-
նագիտությանը հուզող մման մի քանի հարցերի շուրջ և աղբյուր-
ների հաղորդումների անաչառ քննությամբ ու համապատասխան
գրականության հիման վրա ցույց տալ եղելությանց իրական
պատկերը և հնարավորության սահմաններում վերականգնել
պատմական ճշմարտությունը: Իրականությունն ավելի ցայտուն
ընդգծելու նպատակով, գրքում քննարկվող հարցերին զուգահեռ,
բերվում են նաև առընթեր արտահայտված կարծիքները և հիմնա-
վորվում դրանց ճշմարտացիությունը կամ վեր հանվում սխալա-
կանությունն ու միտումնավորությունը:

Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ նկատելի է երեք
մեծ ժամանակաշրջան, որոնց ընթացքում «Աղվանք» տեղանունն
արտահայտել է վարչաքաղաքական սահմաններով, կառավար-
ման ուրույն համակարգով և տարածքային ընդգրկումներով միմ-
յանցից տարբեր երեք առանձին կազմավորումներ, որոնք էին
Բուն Աղվանքը, Մարզպանական Աղվանքը և Հետմարզպանա-
կան Աղվանք կամ Հայոց Աղվանքը: Ըստ այդմ, հարկ է, որ մեզ

հետաքրքրող երկրի անցյալի պատմությունը դիտարկվի նշված միավորումների շրջանակներում՝ իրենց համապատասխան ժամանակահատվածներով ու խնդիրներով: Առաջնորդվելով նման սկզբունքով՝ ներկայացվող շարադրանքում անդրադարձ է կատարվում «Աղվանք» եզրույթի ծագմանն ու իմաստին, ըստ ժամանակաշրջանների դրա կրած բովանդակային փոփոխություններին, Աղվանից մարզպանության կազմավորմանը, տրոհմանը, «Հայոց Աղվանք» անվամբ նոր միավորի առաջացմանն ու հարակից այլ խնդիրների: Ի շարս թվարկածների, գրքում արժարժվում են նաև հայկական Ուտիք և Արցախ նահանգների պատմական անցյալին, վարչական պատկանելությանն ու էթնիկ կազմին վերաբերող հարցեր, Մեծ Հայքի ներքին ու արտաքին հարաբերություններում դրանց մասնակցությանն առնչվող խնդիրներ, ներկայացվում աղբյուրագիտական հանգույն տվյալներ: Առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձվում Աղվանից մարզպանության կազմում այդ նահանգների ներառման և ժամանակի ընթացքում դրանց վրա «Աղվանք» աշխարհագրական անվան տարածման ու ամրագրման հարցերին: Ցույց է տրվում, որ դրա հետևանքով առաջանում է նույնանուն մի նոր վարչաքաղաքական միավոր, որը պարփակված լինելով Կուր և Արաքս գետերի միջև, ոչ մի աղերս չունեք Աղվանից մարզպանության մյուս մասերի հետ և ընդգծվում այն հանգամանքը, որ հայ հեղինակները, Մովսես Խորենացուց սկսած, «Աղվանք» ասելով, նկատի են ունեցել այս՝ նոր անվանակոչված «Աղվանքը»: Նշվում է նաև, որ Աղվանից մարզպանության տրոհումից հետո, այստեղ հայ Առանշահիկ տոհմի գլխավորությամբ ձևավորվում է Արցախի և Ուտիքի միացյալ իշխանությունն իր միատարր հայ բնակչությամբ, հայկական ավանդական սովորություններով և կազմում հայ ավատատիրական տներից մեկը տարածաշրջանում, քայց հանդես գալիս «Աղվանք» եզրույթի ներքո: Սրա հիման վրա, հետագայում, հայ պատմագրության մեջ ի հայտ են գալիս «Հայոց Աղվանք» և «Աղվանից Հայք» տեղանունները և գործածվում որպես «Հայոց Հյուսիս Արևելից կողմանք», «Արևելից կողմանք», «Խորին աշխարհ Հայոց» և նույնիմաստ այլ դարձվածքների հոմանիշներ:

Գրքում զետեղված նյութը, ըստ ամենայնի, ասվածի արտահայտությունն է: Նրանում խնդրո առարկա հարցերը ներկայացված են համաձայն նշված ժամանակաշրջանների ու համապատասխան վարչաքաղաքական միավորումների և դա պատահական չէ: Միայն այս պարագայում կարելի է Աղվանից աշխարհի անցյալն ուսումնասիրել հնարավորինս իրատեսորեն՝ առանց ակամա սխալների ու կամայական եզրակացությունների:

От автора

Предлагаемая вниманию читателей трехязычная книга отражает достижения современного армянского алвановедения. Ее написание обусловлено наличием множества взаимоисключающих и противоречивых точек зрения по вопросам истории страны Алуанк, а также необходимостью уяснения этих мнений.

В книге освещены вопросы, имеющие особо важное значение в истории страны Алуанк (граничащей с Великим ҺАйком на востоке) и наиболее часто становящиеся объектом исследований, бурных дискуссий, искаженных толкований и политических спекуляций. Исходя из этого, а также в силу нарастающего интереса к рассматриваемой сфере, мы сочли целесообразным обратиться к ряду сугубо важных для алвановедения вопросов и на основе объективного изучения данных первоисточников и соответствующей литературы представить истинную картину исторических реалий, дабы в пределах возможного восстановить историческую правду. В работе, наряду с обсуждаемыми вопросами, приводятся разные точки зрения, обосновывается их истинность либо ошибочность и тенденциозность.

В истории страны Алуанк следует выделить три больших периода, на протяжении которых термин "Алуанк" означал три отдельных объединения с их административно-политическими границами, системой управления и территориями: Собственно Алуанк, Марзпанский Алуанк, Постмарзпанский Алуанк или Армянский Алуанк. В этой связи историю интересующей нас страны следует изучать в рамках указанных объединений в соответствии с историческими периодами. Руководствуясь подобным принципом, мы рассматриваем этимологию и значение термина "Алуанк", его смысловые изменения в тот или иной исторический период, формирование марзпанства "Алуанк", вопросы, связанные с его раздроблением, возникновением новой административной единицы и иными сопутствующими проблемами. В ряду перечисленных обсуждаются также вопросы, связанные с истори-

ческим прошлым армянских областей Утик и Арцах, их административной принадлежностью и этническим составом, участием этих провинций во внутренних и внешних сношениях Великого ҺАйка. Особое внимание уделено вопросу включения названных провинций в состав марзпанства Алуанк и, с течением времени, закрепления за ними географического названия "Алуанк". В исследовании подчеркивается, что, в силу закрепления названия "Алуанк" за древнейшими армянскими областями, армянские авторы, начиная с Мовсеса Хоренаци, говоря об Алуанке, имеют в виду именно этот "Алуанк", расположенный на территории между реками Кура и Аракс. Вместе с тем указывается, что после раздробления марзпанства Алуанк здесь сформировалось возглавляемое армянской династией Араншаһиков объединенное княжество Арцах и Утик с его однородным армянским населением и традициями, называвшееся "Алуанк".

Именно в этой связи в армянской историографии фигурируют названия "Армянский Алуанк" и "Алуанкский ҺАйк", которые употребляются как синонимы названий "Северо-восточный край Армении", "Восточный край", "Глубинный мир Армении" или "Глубинная Армения".

Вошедший в книгу материал рассмотрен нами сообразно упомянутым периодам и административно-политическим единицам. И это не случайно. Лишь в таком случае можно быть уверенным в том, что история страны Алуанк будет представлена более или менее объективно, без произвольных ошибок и субъективных заключений.

Preface

This three-language (Armenian, Russian and English) book summarises the results of modern-day Armenian research in the field of Caucasian Albanian (Aluank) Studies. It dwells on issues of special importance to the history of Caucasian Albania, the eastern neighbour of Armenia Maior—issues that have been much discussed, giving rise to heated debates. What is even more important, these issues have been distorted and falsified particularly for political manipulations. Taking into account all this as well as the current state in the field of Caucasian Albanian Studies, we decided to go deeper into the history of Caucasian Albania through an unbiased investigation into the existing sources. We also offer a most circumstantial analysis of the available historiographical records for the purpose of unclosing the historical reality, clarifying the existing contradictory viewpoints and restoring the historical truth.

The history of Caucasian Albania can be divided into three periods during which the toponym Aluank (Caucasian Albania) was used to denote three distinct entities, each with its own administrative-territorial borders, system of governance and territorial coverage. These were: 1. Aluank Proper (Boon Aghvank in Armenian); 2. the satrapy of Aluank, and 3. Armenian Aluank (Hayots Aghvank) or Post-Satrapy Aluank. Guided by the principle that the history of this country should be studied and viewed within the context of these distinct periods, we dwell on such important issues as: the origin and meaning of the toponym Aluank; the semantic changes it underwent in the course of time; the establishment of the satrapy of Aluank and its break-up; the emergence of a new entity called Armenian Aluank (Hayots Aghvank), and other issues.

The book also discusses the historical past, administrative belonging and ethnic composition of the historical Armenian provinces of Utik and Artsakh as well as their involvement in the domestic and foreign relations of Armenia Maior on the basis of the evidence provided by primary sources. It especially enlarges on the

inclusion of these provinces in the satrapy of Caucasian Albania, after which they started being designated by the toponym Aluank.

The same name was also used to denote the united principality of Utik and Artsakh that was established after the break-up of the satrapy of Caucasian Albania and was led by the Arranshahiks' Armenian family. However, it should be pointed out that it was located in the area between the rivers Kur and Arax and had nothing in common with the other parts of the former satrapy: it had a unitary Armenian population observing ancient Armenian traditions. At this point, it should be particularly emphasized that Armenian historians, starting from Movses Khorenatsy, meant this very newly-formed entity when mentioning Aluank (Caucasian Albania). It was due to this fact that the concepts of Hayots Aluank (Armenian Aluank) and Aluanits Hayk (Hayk [Armenia] of Aluank) emerged in Armenian works on history, in fact, becoming synonyms of such terms as North-Eastern Regions of Armenia, Eastern Regions, Interior Armenia and Interior Hayk.

As already stated above, the book discusses all these issues in the context of the division of the history of Caucasian Albania into three periods. This approach will ensure trustworthy and reliable research without inaccuracies—whether deliberate or unintentional—and biased conclusions.

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Աղվանից աշխարհը գտնվում էր Մեծ Հայքից արևելք, նրա անմիջական հարևանությամբ և զբաղեցնում էր Կուր գետից հյուսիս ընկած և մինչև Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթա հասնող տարածքը: Այդտեղ էլ մ. թ. ա. I դարի սկզբներին կազմավորվում է պետություն, որին հայերն անվանում են «Աղուանք», հռոմեացիները՝ «Ալբանիա», վրացիները՝ «Ռանի» կամ «Հերեթի», իսկ ասորիներն ու պարսիկները՝ «Առան», «Առ-Ռան» կամ «Ալ-Ռան»: Գիտական գրականության մեջ այն Բալկանյան Ալբանիայից տարբերելու համար ընդունված է կոչել «Կովկասյան Ալբանիա»:

Հայերեն «Աղուանք» եզրույթը ծագել է Հայոց Արևելից կողմերում, հայկական միջավայրում, զուտ հայերեն «աղու» («համեղ, քաղցր, անոյշ»¹) բառի հիմքի վրա: Սա դեռևս V դարում փաստել է Մովսես Խորենացին: Պատմելով Հայոց Վաղարշակ թագավորի (Տրդատ Ա-ի, 66–88 թթ.) պետական շինարարական գործունեության մասին, պատմահայրը գրում է, որ թագավորը Հայկի սերունդներից Միսակ անունով նահապետին «յարևելից կողմանէ, զեզերք հայկական խօսիցս» որպես ժառանգություն տալիս է «զդաշտն Աղուանից և զլեռնակողմն նորին դաշտի ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա անուանեցաւ Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա»²: Երկրանվան առաջացումը «աղու» բառից բնութագրում է երկիրն ամբողջությամբ, իբրև «հանելի, դուրեկան», բնակլիմայական առումով՝ բարեբեր կամ արգասաբեր երկիր³, մի առանձնա-

հատկություն, որ բազմիցս նշել են անտիկ, վաղ միջնադարյան հայ և արաբ պատմիչներն ու աշխարհագետները¹:

Ծագելով Հայոց Արևելից կողմերում՝ հայերեն «Աղուանք» եզրույթը հայ-հռոմեական հարաբերությունների ժամանակ հայերի միջոցով փոխանցվել է հռոմեացիներին և նրանք էլ իրենց համար անծանոթ, օտարահունչ անվանը տալով սեփական լեզվական՝ լատինական, հնչողություն, շրջանառության մեջ են դրել «Ալբանիա» ձևով, տպավորություն թողնելով, թե երկրի անվանադիրները եղել են իրենք:

«Առան» (Ռանի, Առ-Ռան, Ալ-Ռան) տեղանվան ստուգաբանությամբ առաջինը զբաղվել է Ն. Մառը՝ դիմելով այժմյան դաղստանյան լեզուներին: Ըստ նրա, դաղստանյան ցեղերից մեկի՝ լաբերի, լեզվում պահպանվել է «առ» բառը «դաշտավայր», իսկ մի ուրիշի՝ խնալուղների, լեզվում «ջերմ», «տաք» նշանակությամբ և երկուսի զուգադրությամբ գործածվել որպես ջերմ ու տաք «հարթավայր»՝ «ձմեռային արոտավայր» հասկացությամբ², ինչն իր իմաստով շատ էլ չի տարբերվում նրա հայերեն անվանաձևի բովանդակությունից:

Այսպիսով, նշված անվանումները տրվել են խնդրո առարկա երկրին՝ ելնելով նրա բնաշխարհի առանձնահատկությունից և, լինելով նկարագրական բնույթի, էթնիկական ծագում չունեն:

¹ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, 1979, էջ 42:

² Մովսես Խորենացի. Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Մ. Արեղյանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, 1991, էջ 112–113 (այսուհետև՝ Խորենացի): Նույնը կրկնելով VII դարի հայ պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին երկրամասի անունը բխեցնում է Միսակի ժառանգներից ավանդական Առան անունով նախնու «աղու» բնավորությունից (տե՛ս Մովսես Կաղանկատուցի. Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 8 (այսուհետև՝ Կաղանկատվացի):

³ Г. С в а з я н. История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII в). — Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. докт. ист. н.

Ереван, 1991, с. 12; Նույնի՝ Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից – VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006, էջ 51–52:

¹ The Geography of Strabo, XI, IV, 2,3; Կաղանկատվացի, էջ 9, Сведения арабских источников IX и X вв. до Р. X. о Кавказе, Армении, Азербайджане. — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այսուհետև՝ СМОМПК), вып. 29. Тифлис, 1901, с. 7, 9, вып. 38. Тифлис, 1908, с. 14, 15, 25, 92.

² Ս. Ս. Երեմյան, Ն. Մառը և VII դարի Հայոց «Աշխարհացոյցը»: Մառը և հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968, էջ 88–89

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄԻ ՇՈՒՐՁ

Աղվանից աշխարհը, ըստ Ստրաբոնի, բնակեցված էր 26 տարատեսակ ու տարալեզու, սեփական թագավորներով (ցեղային առաջնորդներով) կառավարվող, հավատալիքներով ու կենցաղավարությամբ մեկը մյուսից կատարելապես զանազանվող ցեղերով¹, որոնց, սակայն, անտիկ հեղինակներն առանց տարբերակման, բոլորին անխտիր, ընդհանուր, հավաքական անվամբ կոչում են «աղվան», եզրույթ, որը, սակայն, չի կարող այսպիսի խառնիճադանջ, անհայտ ծագմամբ ու անվանումներով ցեղային կազմ ունեցող երկրում ապրողների ինքնանվանումը լինել: Ուստի հիմք ընդունելով երկրին տրվող «Աղուանք» անվանումը, ավելի իրական ենք գտնում տվյալ երկրի բնակիչներին կոչել «աղվանացիներ»: Վերջիններիս ինքնանվանման անհայտության պայմաններում սա է միակ ճիշտ անվանումը:

Աղվանական ցեղերի մեջ տարբերվում են հիմնականում երկու էթնիկական բաղադրիչներ՝ տեղական, որոնք, ըստ ուսումնասիրողների, պատկանում են կովկասյան լեզվաընտանիքին և դրսեկ, որոնք իրենց հերթին բնորոշվել են իբրև իրանալեզու-սկյութական ցեղեր²: Եվ հենց այս ցեղերն էլ սկսում են աղվանական ժողովրդի կազմավորման գործընթացը, ինչն էլ երկրի՝ տարբեր աշխարհագրական ու տնտեսական շրջանների բաժանվածության, մինչև վերջ էլ անհաղթահարելի մնացած բազմացեղայնության, ցեղերի՝ միմյանց հետ փոխհարաբերությունների մեջ մտնելու դժվարությունների³, ամենքին հասկանալի մեկ ընդհանուր լեզ-

¹ Strabo, XI, IV, 6.

² А. И. Болтунова. Племена, обитавшие на территории Азербайджана в I тысячелетии до н. э. — Очерки истории СССР. Первобытнообщинный строй и древнейшие государства на территории СССР. М., 1956, с. 224, 225; А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто, Л. В. Черепнин. Пути развития феодализма. М., 1972, с. 39.

³ Strabo, XI, IV, 6.

վի բացակայության և սոցիալ-քաղաքական մի շարք այլ գործոնների հետևանքով, իր ավարտին չի հասնում: Դրանով է նաև Աղվանքը տարբերվում էթնիկական մի ընդհանրության հասած հարևաններ Մեծ Հայքից ու Վիրքից: Վերոհիշյալ որոշիչներն էլ պայմանավորում են, որ աղվանացիներն աստիճանաբար ձուլվեն ու VIII դարից հետո անհետանան պատմության թատերաբեմից: Նրանց էթնիկական ձուլման գործընթացն այնքան արագ է տեղի ունենում, որ XI դարի երկրորդ կեսին տարածաշրջան թափանցած թուրք-սելջուկներն իրենց մեջ ձուլում էին ոչ թե աղվանական, այլ մինչ այդ երկիր ներխուժած օտար նվաճողների կողմից ուծացված ցեղերի: Հետևաբար, աղվանացիները չեն կարող համարվել ներկայիս «Աղբեջան» շինծու անվամբ երկրում դարեր հետո բնակություն հաստատած կովկասյան թաթարների նախնիներից մեկը, ինչպես փորձում են ներկայացնել այդ երկրի համար պատմություն հորինողները¹: Մինչդեռ այդպիսիք, նրանց համար, կարող են լինել օղուզական ցեղերի հետնորդները: Դա հաստատվում է նաև նրանով, որ այսօրվա աղբեջանացիները՝ պատկանում են թյուրքական լեզուների օղուզական խմբին², իսկ աղվանացիները՝ կովկասյան լեզվաընտանիքին:

¹ Ф. Мамедова. Кавказская Албания и албания, Баку, 2005, с. 3

² Մանրամասները տես՝ В. В. Бартольд. Краткий обзор истории Азербайджана. — Сочинения, т. II, ч. I. М., 1963, с. 778; Նույնի. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. — Сочинения, т. V. М., 1968, էջ 96.

ԱՂՎԱՆԻՑ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես նշվեց, Աղվանից պետությունը, կազմավորվել է մ. թ. ա. I դարում և նույն դարի 66–65 թթ. հռոմեացի զորավար Գնենո Պոմպեոսը արդեն կոիվ էր տալիս նոր ձևավորված պետության քազավոր Օրոյսեսի դեմ և հաղթելով, նրա տերությունը դասում է «Հռոմին բարեկամ ու դաշնակից» երկրների շարքում: Նորանվաճ երկիրը հռոմեացիներին սկսում է հետաքրքրել իր բոլոր կողմերով, այդ թվում և տարածքային ընդգրկումներով: Վերջիններիս շուրջ առանձնապես հստակ ու որոշակի խոսել են հին աշխարհի նշանավոր աշխարհագետներ Ստրաբոնը (մ. թ. ա. I – մ. թ. I դդ.), Պլինիոս Ավագը (մ. թ. I դ.) և Կլավդիոս Պտղոմեոսը (մ. թ. II դ.): Նրանց հաղորդումները լրացնում և հաստատում են Պլուտարքոսը, Տակիտոսը (մ. թ. I – II դդ.), Ապպիանոսը (մ. թ. II դ.), Դիոն Կասիոսը (մ. թ. II – III դդ.) և բոլոր նրանք, ովքեր առհասարակ պատմում են Պոմպեոսի կովկասյան արշավանքների մասին: Նրանց տվյալների համաձայն՝ Աղվանից պետության սահմանները հյուսիսում հասնում էին մինչև Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթայի հարավային՝ Կերաունյան (Շանթային) ճյուղը և նրա շարունակությունը կազմող Սոանա (Սունգայիթ) գետը, արևելքում՝ Կասալից ծովը, արևմուտքում՝ Ալազան, իսկ հարավում Կուր գետերը: Մայրաքաղաքն էր Կապադակը (Cabalaca)՝ ներկայիս Ադրբեջանի Կուտկաշենի շրջանի Զուխուր-Կաբալա գյուղի մոտ¹:

Նշված սահմաններում պարփակված երկիրը հունա-հռոմեական հեղինակներն անվանել են «Ալբանիա» և որպես տեղանուն գործածել միմիայն անդրկովկասյան սույն պետական միավորի համար:

Աղվանքի համար նույն քաղաքական սահմաններն են ցույց տալիս նաև հայկական աղբյուրները, և հատկապես, «Աշխարհացոյց»-ը: Այստեղ հայ աշխարհագրագետը մեզ հետաքրքրող երկիրն անվանում է «Բուն Աղուանք» և տեղադրում «ընդ մեջս ... մե-

ծի գետոյս Կուրայ և Կովկաս լեռինն»¹, ինչը համապատասխանում է անտիկ հեղինակների ճանաչած «Ալբանիա» երկրի աշխարհագրական եզրագծերին: «Ալբանիա» և «Բուն Աղուանք» եզրույթները, որպես մատնանշված սահմաններով երկրի անվանումներ, կիրառվել են Աղվանից պետության գոյության ողջ ընթացքում՝ կազմավորումից մինչև վերացումը կամ, ժամանակագրական առումով, մ. թ. ա. I դարի սկզբներից մինչև մ. թ. V դարի կեսերը: Տեղին է այստեղ արձանագրել, որ այս ամբողջ ժամանակահատվածում Ալբանիա-Աղուանքի հարավային սահմանն անցել է Կուր գետով և նրան բաժանել Մեծ Հայքից:

Ստրաբոնի հաղորդմամբ՝ «ալբանները ... ապրում են իբերների ու Կասալից ծովի միջև. արևելքում նրանց երկիրը մոտենում է ծովին, իսկ արևմուտքում սահմանակցում իբերների հետ: Ինչ վերաբերվում է մյուս կողմերին, ապա հյուսիսայինը շրջապատված է Կովկասյան լեռներով (որովհետև այդ լեռները բարձրանում են հարթության վրա և կոչվում հատկապես այն մասը, որը ծովին մոտ է, Կերաունյան լեռներ), իսկ վերջին կողմը կազմում է նրա հետ սահմանակցող Հայաստանը»², Հայաստանն էլ, ըստ նույն հեղինակի, սահմանակցում էր Աղվանքին այն հատվածով, ուր «Կասալից ծով են թափվում Կուր և Արաքս գետերը»³: Այնուհետև հույն աշխարհագետը խոսելով հայոց Ուտիք նահանգի Շակաշեն գավառի մասին, հայտնում է, որ այն հարում է Աղվանքին ու Կուր գետին: «(Արաքսի.– Հ. Ս.) հարթությունից այն կողմ,– գրում է նա,– տարածված է նույնպես Ալբանիայի ու Կուր գետի հետ սահմանակցող Շակաշենը»⁴: Հայկական այս մարզի¹ համար Կուրը

¹ Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881, էջ 29 (Այսուհետ՝ Աշխարհացոյց): Նաև, Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»-ի, (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 105 (Այսուհետ՝ Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի»-ի)

² Strabo, XI, IV, 1.

³ Նույն տեղում, XI, 1, 5:

⁴ Նույն տեղում, XI, XIV, 4:

¹ Հ. Ս. Ս վ ա գ յ ա ն. Աղվանից աշխարհի պատմություն..., էջ 54–79:

սահման ընդունելով, Ստրաբոնը, ըստ էության, գետը ճանաչում է նաև Մեծ Հայքի ու Աղվանքի միջև ընկած սահմանագիծ: Պլինիոս Ավագն էլ, իր հերթին, գրում է, որ «Կուրից սկսած ողջ հարթությունը զբաղեցնում է արբանների ցեղը»², ապա թվարկելով Կասպից ծովի արևմտյան ափին բնակվող ցեղերին, ավելացնում, որ նրանք «տեղաբաշխված լինելով Կովկասյան լեռներում, հասնում են, ինչպես ասվել է, մինչև Հայաստանի ու Իբերիայի սահմանը հանդիսացող Կուր գետը»³, դրանով մեկ անգամ ևս փաստելով, որ Աղվանքի հարավային եզրագիծը Կուր գետն էր: Համանման վկայություններ ունի և Կլավդիոս Պտղոմեոսը: Նրա մատուցմամբ՝ «Կուրը, հոսելով Իբերիայի ու Ալբանիայի երկարությամբ, նրանց բաժանում է Հայաստանից»⁴, «Մեծ Հայքը հյուսիսից սահմանակցում է Կոլխիդայի մի մասի, Իբերիայի ու Ալբանիայի հետ վերոհիշյալ գծով, որ անցնում է Կուր գետով»⁵, հայկական մարզերը շրջափակված են «Եփրատ, Կուր և Արաքս գետերով»⁶ և այլն:

Կուրը, իբրև երկու երկրները միմյանցից բաժանող գետ են դիտում նաև այլ անտիկ հեղինակներ: Նրանցից, մասնավորապես, Պլուտարքոսը տեղեկացնում է, որ աղվանացիները 66–65 թթ. ձմռանը Պոմպեոսի վրա հարձակվելիս անցել են Կուր գետը⁷: Նրանց դեմ կռվելիս երկու անգամ նույն կերպ է վարվել, այսինքն՝ Կուր գետն է անցել և ինքը՝ Պոմպեոսը⁸: Ի դեպ, հենց Կուր գետն են ցցապատնեշով փակել աղվանացիները՝ ցանկանալով խոչըն-

¹ Տե՛ս ստորև:

² P l i n y. Nat. Hist., VI, 29.

³ Նույն տեղում, VI, 39:

⁴ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев, т. I. СПб., 1890, с. 242.

⁵ Նույն տեղում, էջ 243:

⁶ Նույն տեղում, էջ 244:

⁷ Plutarch's Lives, Pompey, XXXIV.

⁸ Նույն տեղում, XXXV:

դուտել հռոմեացիների մուտքը Աղվանք¹: Կուրի սահմանագիծ լինելու հարցում վերոհիշյալ հեղինակների հետ համակարծիք է անտիկ շրջանի մեկ այլ պատմիչ՝ Դիոն Կասսիոսը: Նա հիշում է Կուրից հյուսիս ապրող աղվանացիներին, որոնց Պոմպեոսը ջախջախում է Կուրի գետանցի մոտ² և պատմում, որ աղվանացիներն իրենց հարձակմամբ շարժել էին Պոմպեոսի զայրույթը և վերջինս թեև «բոտն կերպով ցանկանում էր ներխուժել նրանց երկիրը՝ վրեժ լուծելու համար, բայց ձմեռվա պատճառով ուրախությամբ հետաձգեց պատերազմը»³ ու մնաց ձմեռելու «Անահտական երկրում և Կյուռնոս գետի մոտ»⁴: Երկիրը, ուր մնում է ձմեռելու Պոմպեոսը, և որը Անահիտ աստվածուհու պատվին կոչվել է «Անահտական», Հայաստանի մարզերից էր⁵, ինչն էլ, արդեն, փաստում է, որ անտիկ հեղինակի համար «նրանց (աղվանացիների.– Հ. Ս.) երկիրը գտնվում էր Մեծ Հայքի սահմաններից դուրս՝ Կուրի մյուս կողմում:

Հունա-հռոմեական հեղինակներից հետո Բուռն Աղվանքի սահմանների մասին խոսում են հայ պատմիչներն ու աշխարհագրագետները: Նրանցից առաջինը Փավստոս Բուզանդն է, ով պատմելով IV դարի 30-ական թվականներին Մասքթաց թագավոր հորջորջվող Սանեսանի գլխավորությամբ հյուսիսային վալկատուն ցեղերի Հայաստան արշավելու մասին, ասում է, որ նրանք, անցնելով Կուր գետը, անմիջապես հայտնվում են Հայաստանում: «Եկն անց (Սանեսանը.– Հ. Ս.),– գրում է Բուզանդը,– ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, և եկն տարածեցաւ

¹ Նույն տեղում:

² Դիոն Կասսիոս Կոկկեյանոս. Հռոմեական պատմություն.– Հոփսեպոս Փլավիոս. Դիոն Կասսիոս, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Ս. Մ. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1976, էջ 142–143 (XXXVI, 54, 1):

³ Նույն տեղում, էջ 143:

⁴ Նույն տեղում, էջ 142 (XXXVI, 53, 5):

⁵ Նույն տեղում, էջ 137 (XXXVI, 48, 1):

ելից զերկիրն հայոց աշխարհին»¹: Մի ուրիշ անգամ, արդեն նույն դարի 60–70-ական թվականներին հայ-պարսկական կռիվների ետժամանակյա շրջանի իրադարձությունների մասին խոսելիս, նա գրում է, որ հայերը, սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի գլխավորությամբ, դուրս գալով Աղվանքի դեմ, ետ են գրավում Հայաստանից նրա խլած գավառները «եւ զԿուր գետ, որպէս և յառաջն լեալ էր ընդ երկիրն Աղուանից և ընդ երկիրն իւրեանց սահման արարեալ կացուցանէին»²:

«Աշխարհացոյցն» էլ, հիշեցնենք, Աղվանքը տեղադրում էր Կուր գետի և Կովկաս լեռան միջև³: Նույն աղբյուրի մի այլ վկայությամբ ևս Աղվանքը տարածվում էր «յելից կալով Վրաց առ երի Սարմատիոյ առ Կաւկասաւ մինչև ցԿասքից ծովն և ցՀայոց սահմանսն առ Կուր գետով»⁴:

Այսպիսով, անտիկ և հայ պատմիչների ու աշխարհագետների հաղորդումները բերում են այն աներկբա համոզման, որ մ. թ. ա. I – մ. թ. V դարերի Ալբանիա–Աղվանքի և Մեծ Հայքի միջև հարավային սահմանը եղել է Կուր գետը: Այս տեսակետն ընդունում են շատ ուսումնասիրողներ⁵: Ի տարբերություն այդ շատերի, ռուս

պատմաբան Կ. Վ. Տրեվերը գտնում է, որ Կուրը Հայոց ու Աղվանից միջև սահմանային գետ է դարձել մ. թ. ա. II դարից¹, իսկ աղբյուրներից հեղինակ Զ. Ալիևը՝ մ. թ. II դարից²: Ըստ վերջինիս, մինչ այդ Աղվանքի հարավային սահմանն անցել է Արաքս գետով³: Բոլոր ժամանակների համար Արաքսը Աղվանքի հարավային սահման է համարում Ֆ. Մամեդովան: Առանց որևէ հիմքի, աղբյուրների հաղորդումներն հետադարձորեն տարածելով մ. թ. ա. III դարի վրա, նա գտնում է, որ Աղվանքը դեռևս նշված դարից (երբ այն իր պետականությունն անգամ չունեիր–Հ.Ս.) պարփակված էր Կովկասյան Գլխավոր լեռնաշղթայի, Իորի ու Ալազան գետերի վերին հոսանքների, Դերբենդի ու Արաքս գետի միջև ընկած տարածքում: Ավելին, ըստ նրա, այն նույնիսկ իր ազդեցության ոլորտներն ուներ հյուսիսում մինչև Սուլակ գետ և ավելի հեռու⁴:

Մեծ Հայքի ու Աղվանքի միջև մ. թ. ա. II դարում Կուրը սահման համարելով, Կ. Վ. Տրեվերն այն կապում է Մեծ Հայքի «զավթողական» քաղաքականության հետ: Նրա կարծիքով դեռևս մ. թ.

գերի վարչաքաղաքական կացությունը 387–451 թթ., Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1976, թիվ 2, էջ 77–94, А. П. Новосельцев. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании. — Кавказ и Византия, вып. I. Ереван, 1979, с. 10–18; Tomaschek. Albania, Albanoi, Pouli-Wissowa-Kroll, Realencyclopadie der klossischen Altertumsforschung, Stuttgart, 1893, p. 1303–1309; А. А. Акопян. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987, с. 21–27, Հ. Ս. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 54–63, Ա. Վարդանյան, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Երևան, 2013, էջ 69–83:

¹ К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н. э. — VII в. н. э.). М. — Л., 1959, с. 58.

² К. Алиев. Кавказская Албания (I в. до н. э. — I в. н. э.). Баку, 1974, с. 122.

³ Նույն տեղում, էջ 90, 122 և հաջ.:

⁴ Ф. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. — VIII в. н. э.). Баку, 1986, с. 144 и карта № I.

¹ Փավստոսի Բուզանդացու Պատմութիւն Հայոց Երևան, 1987, էջ 28 (Այտուհետ՝ Բ ու զ ա ն դ):

² Նույն տեղում, էջ 320–322:

³ Աշխարհացոյց, էջ 29: Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105

⁴ Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւնք (այտուհետև՝ Մատենագրութիւնք), Վենետիկ, 1865, էջ 606:

⁵ А. Яновский. О древней Кавказской Албании. — «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 52, 1846, с. 97; С. В. Юшков. К вопросу о границах древней Албании. — Исторические записки АН СССР, т. I. М., 1937, с. 132, 133; Абас-Кули ага Бакиханов (Кудси). Гюлистан-Ирам. Баку, 1926, с. 8; С. Т. Еремян. Атлас к книге «История армянского народа», ч. I. Ереван, 1952. Ա. Շ. Մ ն ա ճ ա կ ա ն յ ա ն. Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1965, էջ 119 և հաջ., Բ. Ա. Ուլունիսյան. Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 30 և հաջ., Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մար-

ա. II դարի սկզբներին Արտաշես Ա Հայոց թագավորը (189–160 թթ.), իբր, Աղվանքից խլել է նրա կազմի մեջ մտնող Ուտիք, Արցախ ու Փայտակարան նահանգները և Կուրը դարձրել սահման Մեծ Հայքի ու Աղվանքի միջև: Ուտի, ըստ Կ. Վ. Տրեվերի, անտիկ հեղինակների հաղորդումները, թե Կուրը սահման էր երկու երկրների միջև՝ վերաբերում են այդ ժամանակներին¹: Այնուհետև մեկնաբանելով իր «նորոյթը», նա գտնում է, որ այդ «բռնազավթված» մարզերը մինչև մ. թ. IV դարը մնացել են Հայոց կազմում և միայն դրանից հետո են միավորվել Աղվանքի հետ²: Ասածներն հաստատելու համար ռուս հետազոտողը վկայակոչում է Ստրաբոնի հայտնի հաղորդումը՝ շրջակա երկրներից Արտաշեսի կատարած նվաճումների մասին³: Բայց առնվազն հակազիտական է նրա կողմից վկայակոչել մի հաղորդում, որը նման եզրակացության համար ոչ մի հիմք չի տալիս: Ստրաբոնը հականե հանվանե թվարկելով «նվաճման» ենթարկված մարզերն ու այն երկրները, որոնցից կատարվել են դրանք, չի տալիս ո՛չ Աղվանքի և ո՛չ էլ մատնանշված նահանգներից որևէ մեկի անունները⁴: Հետևաբար, Ստրաբոնի տեղեկությունն այն հիմքը չէ, որի վրա հենվում է նա⁵: Նման տեսակետ առաջ քաշելով՝ հետազոտողն անտեսում է այն հանգամանքը, որ իր նշած ժամանակահատվածում՝ մ. թ. ա. II դարում, Աղվանքը դեռ պետականություն չուներ և, բնականաբար, Արտաշեսը չէր կարող անորոշ կազմավորումից որոշակի երկրամասեր խլել: Այնինչ, ինչպես կտեսնենք ստորև, հայ մատենագրության մեջ կան ուղղակի տվյալներ այն մասին, որ նշված նահանգներն Արտաշեսից էլ առաջ կազմել են Երվանդյան Հայաստանի անբաժանելի մասերը:

Աղբյուրների հաղորդումների կեղծումներով, հավելումներով կամ կամայական մեկնաբանություններով են պարուրված՝ Կուրը միայն մ. թ. II դարում Հայոց ու Աղվանքի միջև սահման լինելու

¹ К. В. Тревер. Очерки по истории, Албании, с. 58.

² Նույն տեղում, էջ 58, ծան. 8:

³ Նույն տեղում, էջ 58:

⁴ Strabo, XI, XIV, 15.

⁵ Տես նաև Ա. Շ. Մնացականյան. նշվ. աշխ., էջ 23:

մասին Զ. Ալիևի «հայտնագործությունը»: Այսպես, Ստրաբոնի այն հաղորդումը, թե «Արաքսը հոսում է մինչև Ալբանիայի սահմանները»¹, որից պարզորոշ երևում է, որ Արաքսը սուս մոտենում է վերջինիս սահմաններին, Զ. Ալիևը վերափոխելով, գրում է. «Արաքսը հոսում է Ալբանիայի տարածքով»², ցանկանալով այնպիսի տպավորություն ստեղծել, թե ըստ Ստրաբոնի, Արաքսը Աղվանքի գետերից է և եղել է Մեծ Հայքի ու Աղվանքի սահմանը, իսկ Կուրը նրանց միմյանցից բաժանող գիծ է դարձել միայն մ. թ. II դարում³: Նրա մտածելով, այլ ժամանակներում Կուրը սահման ճանաչողների համար հիմք են ծառայել անտիկ հեղինակների հաղորդումների ոչ ճիշտ թարգմանությունները և ձեռնամուխ լինում դրանցում «սխալներ» ի հայտ բերելու և «տողելու» գործին: Մասնավորապես, այդպիսիք նա փնտրում և գտնում է Վ. Վ. Լատիշևի թարգմանություններում: Զ. Ալիևի կարծիքով վերջինիս թարգմանությամբ Պլինիոսի տեղեկությունը, թե «Կուրից սկսած ողջ հարթությունը բնակեցրել են արբանական ցեղերը», կտրված է ենթատեքստից և պատրանք է ստեղծում, թե, իբր, աղվանացիները բնակվել են Կուրից հյուսիս ընկած տարածքում⁴: Մինչդեռ, գտնում է նա, հույն աշխարհագետի հաղորդումն իր ենթատեքստով ցույց է տալիս որ, «արբանական ու իբերական ցեղերը բնակվում էին ընդհուպ մինչև Կուրի ողջ հարթությունը»⁵: Նմանատիպ հարմարեցումներով ապահովագրելով իրեն, Զ. Ալիևն արդեն հայտարարում է. «Ստրաբոնի, Պլինիոսի ու Պտղոմեոսի տվյալները վկայում են, որ Կովկասյան Ալբանիայի տարածքը բաժանվում էր երկու մասի, Կուրից հյուսիս ընկած մարզերի ու Կուրից հարավ գտնվող և մինչև այդ (մինչև մ. թ. II դարը-Հ.Ս.) Ալբանիայի կազմի մեջ մտնող մարզերի»⁶: Բայց ալիևյան մեկնաբանությունը կամա-

¹ Strabo, XI, XIV, 4.

² К. Алиев. Кавказская Албания..., с. 114.

³ Նույն տեղում, էջ 122:

⁴ Նույն տեղում, էջ 88:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 121: Նման թյուր կարծիքի է նաև վրացի պատմաբան Թ. Պապուաշվիլին՝ գրելով, թե Կուր գետով Աղվանքը բաժանվում էր

յական է, իսկ եզրակացությունը՝ կանխակալ, քանի որ հակասում են իր իսկ կողմից վկայակոչած հեղինակների հաղորդումներին: Ինչ վերաբերում է Պլինիոսի երկի ռուսերեն տարբերակին, ապա վերջինիս համեմատությունը բնագրի անգլերեն թարգմանության հետ, ցույց է տալիս, որ Վ. Վ. Լատիշևը շատ էլ հարազատ է մնացել քննարկվող աշխատության բովանդակությանը¹: Այնպես որ, սխալներ փնտրելով այնտեղ, որտեղ այդպիսիք չկան, ինքը՝ Զ. Ալիևն է ընկնում թյուրիմացության մեջ:

Աղբյուրների հաղորդումներին մնան ձևով է մոտենում նաև Ֆ. Մամեդովան: Նա սխալ ու պատմականորեն անճիշտ է համարում Կուրի՝ Աղվանքի հարավային սահման լինելու մասին վերոհիշյալ հեղինակների տվյալները, իսկ Բուզանդի ու Շիրակացու մանատիպ հաղորդումները՝ միտումնավոր ու պատմական իրականությանը անհամապատասխան²: Նրա կարծիքով, Կուրը Հայաստանի ու Աղվանքի միջև սահման է դիտվել նրա համար, որ նշված հեղինակների հաղորդումներին ուսումնասիրողները մոտենցել են անքննադատաբար, առանց դրանցում արժանահավատության վերհանման փորձի ու, հատկապես, Խորենացու և Կաղանկատվացու տեղեկությունների լրիվ անտեսման հետևանքով³: Հետագոտողն ուղղակի պահանջում է չհավատալ անտիկ հեղինակներին, քանի որ «նրանց ինֆորմացիան կրում է պատահական ու հակասական բնույթ և ճիշտ լինել չի կարող»⁴, որ առկա հաղորդումների հիմքում ընկած են Անդրկովկասի աշխարհագրությունը վատ իմացող էրատոսթենեսի, Պատրոկլեսի ու, մանա-

երկու մասի՝ ձախափնյա և աջափնյա Աղվանքի: [Т. Папуашвили. Вопросы истории Эрети. Тбилиси. 1970, с. 5 (на груз. яз.)].

¹ Հմմտ. Известия древних писателей, т. II, с. 181; Pliny. Natural History (All the plain from the Kur onward is occupied by the race of the Albania), VI, 11.

² Ф. Мамедова. Политическая история Албании, с. 45—46, 53, 119, 124, 145—146.

³ Նույն տեղում, էջ 119:

⁴ Նույն տեղում, էջ 120, 146:

վանդ, Պոմպեոսի կովկասյան արշավանքների մասնակիցների տեղեկությունները, «որոնց նպատակը պոնտական թագավորին հետապնդելն էր և ոչ թե Աղվանքի ուսումնասիրումը»¹: Բայց Ֆ. Մամեդովայի մեղադրանքը նրանց հասցեին մտացածին է: Աղվանքը նկարագրվել է իրազեկ մարդկանց, հիմնականում հիշյալ արշավանքների մասնակից, ռազմական ու քաղաքական գործիչ Թեոփանես Միթիլենացու օրագրերի ու հաշվետվությունների համաձայն², որոնք պետական-պաշտոնական զեկուցագրեր էին, վավերագրական փաստաթղթեր: Որպես այդպիսիք դրանք անհրաժեշտ չափով հավաստի տեղեկություններ էին պարունակում Աղվանքի թե՛ սահմանների և թե՛ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի մասին, քանզի հռոմեացիներին նվաճված երկրներն ամենից առաջ հետաքրքրում էին հենց այդ առումներով:

Տարված լինելով անտիկ հեղինակների հաղորդումներում հակասություններ գտնելու ցանկությամբ, Ֆ. Մամեդովան, Ստրաբոնի բացասական վերաբերմունքն իր աղբյուրների ու, մասնավորապես, Պոսիդոնիոսի նկատմամբ³, ներկայացնում է իբրև նրա հաղորդումների հակասականությունն ընդգծող փաստ⁴: Բայց սա գիտական մոտեցում չէ: Հույն աշխարհագետի այսպիսի վերաբերմունքն իր օգտագործած աղբյուրների նկատմամբ բարեխիղճ ուսումնասիրողին հանգեցնելու էր միայն մեկ, գիտականորեն ճիշտ եզրակացության, այն է՝ ամասիացի աշխարհագրագետը դրանց մոտենցել է մանրախույզ ընտրությամբ ու քննադատորեն: Այսպես վարվելով էլ՝ նա լայնորեն օգտվել է Թեոփանես Միթիլենացու տեղեկություններից⁵, որոնք ոչ մի կերպ «պատահական ինֆորմացիա» չի կարելի համարել: Հետևաբար, անտարկույս է, որ Ստրաբոնի (և մյուսների) հաղորդումների հիմքում

¹ Նույն տեղում, էջ 120:

² Հ. Ս. Սվազյան. Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին.— ՊԲՀ, 1978, թիվ 1, էջ 95—104:

³ Strabo, XI, I, 6.

⁴ Ф. Мамедова. Политическая история Албании, с. 119.

⁵ Հ. Ս. Սվազյան. Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին, էջ 95—104:

ընկած են վստահելի ու արժանահավատ աղբյուրների տվյալներ, որոնց համաձայն էլ Աղվանքի հարավային սահմանն անցնում էր Կուր գետով:

Մերժելով անտիկ ու հայ հեղինակների հաղորդումների խկությունը՝ Ֆ. Մամեդովան վկայակոչում է Մովսես Խորենացուն և Մովսես Կաղանկատվացուն, որոնք, նրա բնութագրմամբ, լավ ծանոթ լինելով Անդրկովկասի աշխարհագրությանը, Աղվանքի հարավային սահման մատնանշում են Արաքս գետը: Որպես ապացույց նա բերում է այն տեղեկությունները, որոնցում հայ պատմիչները խոսում են Հայոց Վաղարշակ թագավորի կողմից Առան նախնուն հյուսիսարևելյան կողմերում կուսակալ նշանակելու և նրան «ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ» տարածք հատկացնելու մասին¹: Ոչ մի լուրջ հետազոտող չի տարակուսել և հիմա էլ չի տարակուսում, որ Խորենացու ու նրան հետևող Կաղանկատվացու հաղորդումները վերաբերում են Հայոց աշխարհում տեղի ունեցող վերափոխումներին և նրա հյուսիսարևելյան կողմերում հայկական մի նոր կուսակալություն հիմնելուն, կուսակալություն, որին, պատմիչներն աշխարհագրորեն անվանում են «Աղուանք»: Շահարկելով այս հանգամանքը և այն, որ հիշյալ պատմիչները վերջինիս հարավային սահմանն անշունչ են Արաքս գետը, Ֆ. Մամեդովան շտապում է օգտագործել դրանք և առաջ է քաշում իր տեսակետն այն մասին, թե Աղվանքի հարավային սահմանը հասել է մինչև Արաքս գետը: Բայց այստեղ նա աճաբարություն է անում, աչք փակելով այն փաստի վրա, որ պատմիչները խոսում են ավանդական Առանի տիրույթի մասին, որը, ըստ նույն պատմագիրների, ընկած էր Կուր և Արաքս գետերի միջև: Դրանում դժվար չէ համոզվել նրանց տեղեկությունների մի պարզ վերլուծությամբ: Հայ պատմիչների, նախկինում վկայակոչված հաղորդումներից մեզ արդեն հայտնի է, որ Առանի տիրույթը սկսվում էր Արաքս (Երասխ) գետից՝ «ի գետոյն Երասխայ» և ձգվում Կուրին համընթաց: «(Վաղարշակը. – Հ. Մ.), – գրում է պատմահայրը, – կարգէ կողմնակալութիւն ... առ մեծ գետովն, որ

հատանէ գղաշուն մեծ, որ անուանի Կուր»¹: Սրանից հետևում է, որ Առանի տիրույթը հանգում էր Կուր գետին, որն էլ հանդիսանում էր վերջինիս հյուսիսային եզրագիծը: Ուրեմն, Առանի տիրույթը սկսվելով Արաքս գետից, հասնում էր մինչև Կուր գետ՝ համապատասխանաբար կազմելով նրա հարավային և հյուսիսային սահմանները: Հետևաբար, Ֆ. Մամեդովայի անրջած «Աղվանքի» տարածքը չէր, որ հարավում հասել էր Արաքս գետին, այլ Առանի տիրույթի, որն «Աղուանք» կոչվելուց բացի, ուրիշ ոչ մի ընդհանրություն չունեի Կուրից հյուսիս տարածված երկրի հետ: Ուստի, հայ պատմիչների հաղորդումներն Առան նախնու տիրույթի սահմանների մասին, բոլորովին էլ այն կովանները չեն, որ ներկայացնում է աղբյուրներից հեղինակը որպես իր տեսակետն հաստատող վկայություններ:

Այսպիսով, որքան էլ հարևան երկրում խեղաթյուրեն պատմական փաստերը, դրանց կամայական մեկնաբանություններով փորձեն ցանկալին իրականության տեղ անցկացնել, այնուամենայնիվ, աղբյուրներն իրենց միահամուռ ու անաչառ հաղորդումներով անվերապահորեն ցույց են տալիս, որ Կուրն էր Բուն Աղվանքի հարավային սահմանը և, որ սահմանի իր այդ դերը այն պահպանել էր պետականության զոյության ողջ շրջանում՝ մ. թ. ա. I դարից մինչև մ. թ. V դարի կեսերը: Ահավասիկ, Մեծ Հայքից Կուրով սահմանազատված սույն երկիրն են հունահռոմեական հեղինակները անվանակոչել «Ալբանիա», իսկ հայ մատենագիրները՝ «Բուն Աղուանք»:

¹ Խորենացի, էջ 113, Կաղանկատվացի, էջ 8:

¹ Խորենացի, էջ 113:

ՈՒՏԻՔԻ ԵՎ ԱՐՑԱՆԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ՇՐՋԱՆԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ Վ ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ

Վերը կատարած քննությամբ պարզելով, որ Աղվանքի ու Մեծ Հայքի միջև սահմանն անցնում էր Կուր գետով, այլևս տարակույս չի մնում, որ Կուրից հարավ ընկած շրջանները, որտեղ տարածվում էին Ուտիք և Արցախ նահանգները, կունենային միայն ու միայն հայկական պատկանելիություն: Սակայն ժամանակակից աղբյուրներից պատմագիտությունը հիշյալ մարզերը հայտարարում է աղվանական, իսկ դրանց հայ բնակչությանը՝ աղվանացիներ: Բայց թե որքանով է դա համապատասխանում պատմական իրականությանը, ցույց են տալիս խնդրո առարկա մարզերից յուրաքանչյուրի մասին առանձին-առանձին ներկայացվող մատենագիտական տվյալները¹:

ՈՒՏԻՔ: (Otena, Otene): Ըստ «Աշխարհացոյցի»՝ Մեծ Հայքի 12-րդ նահանգն էր, ընկած էր Արաքս գետից արևմուտք, Արցախի ու Կուր գետի միջև, և ուներ, ինչպես սկզբնաղբյուրն է նշում, «գաւառս եւթն», շնայած դատելով անվանապես քվարկումներից, դրանք ութն են: «Ուտի,– կարդում ենք սկզբնաղբյուրում,– առ մտից կայ Երասխայ ընդ մէջ Արցախայ եւ Կուր գետոյ. ունի գաւառս զոր Աղուանք ունին՝ եւթն. Արանոտ, Տոի, Ռոտպացեան, Աղուէ, Տուչքատակ, Գարդման, Շիկաշէն, Ուտիառանձնակ»²: Կենտրոնն էր Պարտավ քաղաքը՝ Ուտիառանձնակում: Նահանգը հարուստ էր ձիթենիներով, մերձարևադարձային պտուղներով և զանազան թռչնատեսակներով:

¹ Հարցի առնչությամբ տես նաև Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը, էջ 77-94, Ա. Շահնագարյան, Մարտահրավեր գիտությանը /Կրկին Ռամիզ Մեհթիկի «գլուխգործոցի» մասին ՎԷՄ, համահայկական հանդես, Գ/Թ/ տարի, թիվ 2 /34/, 2011, էջ 164-184

² Աշխարհացոյց, էջ 33: Նաև, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109

Ուտիքը, նշված գավառներով, մոտավորապես համապատասխանում է ներկայիս ՀՀ Տավուշի մարզի որոշ մասերին, Աղբյուրների Հանրապետության Ղազախի, Թուրգո, Շամխորի, Խանլարի, Կասուն-Իսմայիլովի, Միր-Բաշիրի, Բարդայի, Եվլախի շրջաններին և Աղդամի, Շահումյանի ու Արցախի Հանրապետության Մարտակերտի շրջանի մի մասին:

Ուտիական ցեղերը մտնում էին Տայքից մինչև Սևանա լճի ավազան ու ավելի հեռու տարածված մեծ ցեղային միության մեջ և արձանագրություններում նրանց հետ համատեղ հանդես գալիս «Եթիունե» անվամբ¹:

Ի մասնավորի Ուտիքը, որպես առանձին վարչական միավոր, աղբյուրներում հանդես է գալիս հինավուրց ժամանակներից և միշտ իբրև Հայաստանի մարզերից մեկը, որը նաև Բուն Աղվանքից սահմանազատվում էր Կուր գետով: Այդ մասին է, օրինակ, Ստրաբոնի վերոբերյալ հաղորդումը, ըստ որի՝ նրա Շակաշեն գավառը (ինչն ասել է թե ողջ նահանգը) սահմանակցում էր Կուրին և Աղվանքին²: Ուտիքի հայկական պատկանելության մասին Ստրաբոնն ունի այլ հաղորդումներ և³, որոնցից մեկի համաձայն այն հայկական էր դեռևս վաղագույն դարերից և հանդիսանում էր Հայոց երկրի լավագույն մասը: «Սակերը,– գրում է հույն աշխարհագետը,– արշավանքներ էին կատարում: Նրանք նվաճում են Բակտրիան և տիրում Հայաստանի լավագույն հողին, որին իրենց անվամբ կոչեցին Շակաշեն»⁴: Սակերի (սկյութների) հիշյալ արշավանքները տեղի էին ունենում մ. թ. ա. VII դարում և «Աշխարհագրության» հեղինակը, իր երկում խոսելով այդ մասին, ականայից արձանագրել է այն փաստը, որ սակերը նվաճում էին նշված դարից էլ առաջ Հայաստանի մաս կազմող Ուտիքը:

¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 42, ծանոթ. 2:

² Strabo, XI, XIV, 4.

³ Նույն տեղում, II, I, 14, XI, VII, 2:

⁴ Նույն տեղում, XI, VIII, 4:

Ուտիքի և ուտեացիների (որպես Հայաստանի մարզերից մեկի և բնակիչների) մասին տվյալներ կան նմանապես մ. թ. II–III դդ. պատմիչ Ասիմիոս Կվադրատոսի և Ստեփանոս Բուզանդացու (ապրել է V–VI դդ.) մոտ: «Կուր գետի շրջակայքում ապրում են Հայաստանի նշանակալից մասը կազմող օվարենիները (գուգարները.– Հ. Ս.) և օտիները (ուտեացիները.– Հ. Ս.),– գրում է Կվադրատոսը,–վերջիններիս համար հատկապես շեշտելով, որ նրանք «(ապրում են.– Հ. Ս.) Հայաստանում»¹: «Օտիներն Հայաստանի մարզերից է»,– վկայակոչելով Կվադրատոսին՝ հաստատում է Բուզանդացին²:

Ահա այսպես պարզ ու որոշակի անտիկ հեղինակները հավաստում են, որ Ուտիքը ոչ միայն Հայաստանի մարզերից էր, այլև նրա լավագույն հողերից:

Ուտիքի համար նույնպիսի վարչական կացություն են պատկերում նաև հայ պատմագիրները: Նրանցից Մովսես Խորենացին գրում է. «Լուր հասան է առ Երուսանդ յՈւտեացոց գաւառին, եթե գումարեաց արքայն Պարսից (Սելևկիայի.– Հ. Ս.) զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր»³: Այստեղ խոսքը գնում է մ. թ. ա. III դարի վերջերին ծավալվող իրադարձությունների մասին, երբ այդ ժամանակ դեռևս սելևկյան զորավար Արտաշեսը Հայոց գահի համար կռիվ է սկսում մ. թ. ա. VI դարից Հայաստանում թագավորող տան վերջին ներկայացուցիչ Երվանդի դեմ, և այդ լուրը թագավորը ստանում է Ուտիքում գտնվելու օրերին: Արդեն իսկ այս հանգամանքն անառարկելիորեն ցույց է տալիս, որ խնդրո առարկա նահանգը, որ VII դարից առաջ էլ Հայաստանի մարզերից էր, անփոփոխ կացությամբ շարունակում էր մնալ նաև Երվանդական Հայաստանի կազմում: Հայտնի է, որ Երվանդ–Արտաշեսյան հակամարտությունն ավարտվում է վերջինիս հաղթանակով, ինչի

հետևանքով իշխող հարստության ողջ տարածքը, որ հյուսիսարևելքում հասնում էր մինչև Կուր գետ¹, հաղթողի իրավունքով անցնում է նոր տիրակալին՝ Արտաշես Ա-ին: Դինաստիական փոփոխությունը Հայոց աշխարհում, սակայն, չի փոխում Ուտիքի կարգավիճակը: Ունենալով հայկական պատկանելիություն՝ այն Արտաշես Ա-ի օրոք էլ մնում է Հայոց կազմում և, որպես միևնույն պետական կազմավորման մաս, ժառանգաբար փոխանցվում նրա սերունդներին: Դա ապացուցում են ինչպես անգիր (նյութական), այնպես էլ գրավոր աղբյուրները: Պեղումները Ուտիքի և Արցախի սահմանագլխին բացել են մի բնակավայր, որը տեղացիների կողմից կոչվում է «Թգրանակերտ» կամ «Թառնակերտ» անուններով: Սրանք, ըստ էության, «Տիգրանակերտ» անվան տեղական, բարբառային ձևերն են² և իրենցով հիշեցնում են Տիգրան Մեծին՝ իր քաղաքաշինական գործունեությամբ: Նույն կողմերում «Տիգրանակերտ», «Միս Տիգրանակերտ» և «Տկոակերտ» անուններով քաղաք են հիշատակում պատմիչներ Սեբեոսն ու Կադանկատվացին³: Դրանք շոշափելիորեն ամրապնդում են այն եզրակացությունը, որ հիշյալ բնակավայրերը կառուցել է Հայոց արքա Մեծն Տիգրանը, և հիմք տվել անվարան պնդելու, որ Ուտիքն ու նրան հարակից տարածքները Արտաշես Ա-ից հետո, հայկական պետության հետ մեկտեղ, ժառանգաբար անցել են նրա թոռանը և նա էլ այստեղ, սեփական տերության բաղկացուցիչ մասում, իր անվամբ քաղաք–բնակավայրեր է կառուցել⁴: Ավելի քան հա-

¹ Известия древних писателей ..., т. I, с. 271.

² Նույն տեղում, էջ 270:

³ Խորենացի, էջ 169:

¹ Գ. Տիրացյան. Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար).– ՊԲՀ, 1980, № 4, էջ 84–95:

² Դիվան հայ վիմագրության, պր. V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 135:

³ Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 125, Կատվանկատվացի, էջ 300:

⁴ Վերջին տարիներին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության ու ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը պատմ. գիտ. դոկտոր Հ. Պետրոսյանի ղվավորությամբ, նշված Տիգրանակերտում կանոնավոր պեղումներ է անցկացնում, որոնց ժամանակ հայտնաբերված նյութերը անվերապահորեն խոսում են տեղանքի հայկական պատկանելիության

վանական է կարծել, որ արքայից արքան, լինելով հեռատես պետական ու քաղաքական գործիչ, այդպիսի կառույցներով ստեղծում էր պաշտպանական ամրություններ՝ երկիրը հյուսիսային վաչկատուն ցեղերի ներխուժումներից ապահովելու նպատակով:

Հաջորդ դարերում՝ Արշակունիների թագավորության շրջանում (66–428 թթ.), Ուտիքը ևս մնում է Հայաստանի մարզերից մեկը: Դա երևում է Ագաթանգեղոսի մի հաղորդումից, որի համաձայն Պարսից արյաց արքա Արտաշիրը, Մասանյանների դինաստիական հակառակորդ Արշակունիներից վրեժ լուծելու սևեռուն մտայնությամբ, վարձու մարդասպան է ուղարկում Հայաստան՝ Խոսրով Մեծին (Տրդատ Բ-ին, 216–252 թթ.– Հ. Ս.) սպանելու համար: Արքայասպանը, որն Անակ Պարթևն էր, գալով Հայաստան՝ մտնում է Ուտիք և անցնում նրա Խաղխաղ քաղաք, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր արքան: «Եկեալ (Անակը.– Հ. Ս.),– գրում է պատմիչ Ագաթանգեղոսը,– յանդիման եղև թագաւորին Խոսրովու յՈւտի գաւառի, ի Խաղխաղ քաղաքի, ի ձմերոցս յարքայութեանն Հայոց»¹: Այն հանգամանքը, որ Անակը առաջադրանքը կատարելու համար գալիս է Ուտիքի Խաղխաղ քաղաքը, ուր իջևանել էր Տրդատ Մեծը, առանց այլևայլության, խոսում է հոգուտ նրա, որ մարզը III դարում ևս ընկած էր Հայոց արքաների տիրապետության սահմաններում և, ուրեմն, հայկական էր ինչպես զբաղեցրած տարածքով, այնպես էլ էթնիկական կազմով: Ասվածն ավելի համոզիչ է դառնում, երբ վերհիշում ենք փաստն առ այն, որ քաղաքը առհասարակ հանդիսանում էր «ձմերոցս յարքայութեանն Հայոց»: Եվ սրանք մատենագրորեն վավերացված միակ տվյալները չեն Ուտիքի քաղաքական կացության մասին: Ուխտանես եպիսկոպոսը (X դար), ով անդրադարձել է Գրիգոր

Լուսավորչի կրոնական գործունեությանը, պատմում է, որ մեր առաջին վեհապետը Հայոց աշխարհի տարբեր վայրերում, այդ թվում և Ուտիքի Գարդման գավառում, եպիսկոպոսություններ է հաստատում¹, ինչը տեղի չէր ունենա, եթե նահանգն ունենար այլ կարգավիճակ ու այլ էթնիկական կազմ:

Հայ մատենագրության մեջ ուղղակի տեղեկություններ էլ կան, որոնցում Ուտիքը և Աղվանքը հիշատակվում են կողք կողքի որպես միմյանցից առանձին երկրներ: Դա առավել ցայտուն երևում է Կաղանկատվացու մոտ: Ամփոփելով Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորչական գործունեությունը, պատմիչը գրում է. «Չգէր (Մեսրոպ Մաշտոցը.– Հ. Ս.) զբարոգութիւն աւետարանին յաշխարհն Ուտիացոց և յԱղուանս, և Լփինս, և ի Կասպս, և մինչև ի դուռն Չողայ»²: Այստեղ, Ուտիքի առանձին հիշատակությունը Աղվանքից ու անդրկուրյան թվարկված երկրներից, մի նոր, լրացուցիչ հիմք է տալիս հավաստելու, որ աղբրեջանցիների աչքադրած նահանգն իր քաղաքական կացությամբ ոչ մի կապ չուներ Բուն Աղվանքի հետ:

Ուտիքն ուներ էթնիկական մի կազմ, որը հայկական ավանդույթյան համաձայն սերում էր Հայկի սերունդ Առանից: «Ի սորայ (Առանայ.– Հ. Ս.) զաւակաց ասեն,– փոխանցում է Խորենացին,– սերեալ զազգն Ուտեացոց և Գարդմանացոց և Ծավդեացոց և Գարգարացոց իշխանութիւնսն»³: Ուտիքի բնակչությանը սերելով Հայկի սերունդներից, ավանդությունը նրանց վերագրում է հայկական ծագում, ինչը հերթական անգամ հաստատում է նաև նահանգի հայկականությունը:

ԱՐՅԱԽ («Արձախ» տարընթերցումով): Ուտիքի վարչաքաղաքական կարգավիճակի պարզաբանումը, ըստ էության, լուծում է նաև Արցախի պատկանելության հարցը, քանի որ նրանից հարավ–արևմուտք գտնվող Արցախն այլ քաղաքա-

օգտին: /Տես, Համլետ Պետրոսյան, Աղավնի Ժամկոչյան, Հայերեն արձանագրություններով սկավառակ Արցախի Տիգրանակերտից /Նախնական հաղորդում/, ՊԲՀ, 2009, թիվ 1, էջ 166-176/:

¹ Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1983, էջ 30:

¹ Ուխտանես եպիսկոպոս. Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, հատուած Ա, էջ 100:

² Կաղանկատվացի, էջ 95:

³ Խորենացի, էջ 113, Կաղանկատվացի, էջ 8:

կան կարգավիճակ քան հայկականն էր, չէր կարող ունենալ: Այնուհանդերձ, փորձենք դրանում համոզվել նաև մատենագրական տվյալներով: Ըստ այդ տվյալների Հայոց հին նահանգներից էր Արցախը, որն ընկած էր Սյունիքից արևելք՝ նրա անմիջական հարևանությամբ և տարածվում էր մինչև Ուտիք¹: Հարավային սահմանն անցնում էր Արաքս գետով, իսկ հյուսիսայինը, անցնելով Լուփնաս (Աղստև) գետից այն կողմ, ձգվում էր մինչև վերջինիս Ոսկեպար (Ջողաս) վտակի ձախ ափը: Այս շրջանակներում պարփակված Արցախը, «Աշխարհացոյցի» վկայությամբ, Մեծ Հայքի տասներորդ նահանգն էր և ուներ տասներկու գավառ՝ Սյուս Հաբանդ, Վակունիք, Բերձոր, Մեծիրանք, Մեծկուանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պածկանք, Սիսական, Կոտակ², Քուստիփառեն, Կողք³ և համապատասխանում էր Աղբրեջանի Կեդաբեկի ու Դաշքեսանի շրջաններին, Արցախի Հանրապետության այժմյան ողջ տարածքին, Քարվաճառի (Քելբաջարի), Ջերբայիլի շրջաններին, Աղղամի ու Շահումյանի՝ Ուտիքից դուրս մնացած մասերին, Ֆիզուլիի ու Կուբաքի մի մասին: Վերջինիս մնացած մասը Քաշաթաղի (Լաչինի) շրջանի հետ մտնում էր Սյունյաց նահանգի մեջ: Մասնավորապես, Լաչինը Սյունյաց աշխարհի Աղահեճք (Քաշաթաղ, Խոժոռաբերդ) գավառն էր: Արցախն աչքի էր ընկնում իր բուսական ու կենդանական հարուստ աշխարհով, օգտակար հանածոներով, խիտ անտառներով, փարթամ արոտավայրերով ու անմատչելի լեռներով: Ուներ հայ բնակչություն:

Հայոց այս նահանգն իր երկարատև գոյության ընթացքում պատմության մեջ հանդես է եկել աշխարհագրական

¹ Աշխարհացոյց, էջ 33: Նաև Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109:

² Սիսական և Կոտակ եզրույթները երկու՝ միմյանցից տարբեր գավառների անվանումներ չեն, այլ մատնանշում են մեկ գավառ: Ուտի ուղղելի է «Սիսական ի-Կոտակ» ձևով, որով և Արցախի գավառների թիվը կհասնի 12-ի:

³ Աշխարհացոյց, էջ 33: Նաև Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109:

տարբեր անուններով՝ Ուրտեխիսի, Օրքիստենե, Արցախ (Արձախ), Փոքր Սյունիք (որն, ի դեպ, պահպանվել է նրա Սիսական ի-Կոտակ (Սիսական-Սյունիք և Կոտակ-Փոքր) գավառի անվան մեջ), Ծավղեից աշխարհ, Խաչեն, Ղարաբաղ և այլն, ու այդ անուններով հյուսել իր դարավոր պատմությունը: Այն առաջին անգամ պատմության մեջ հիշատակվում է մ. թ. ա. VIII դարում բիայնական արքա Սարդուրե Բ-ի (764–735 թթ.) Սևանայ լճի հարավային ափին՝ Ծովակ գյուղում թողած արձանագրության մեջ Ուրտեխե (^{kur} Urtehe---) ձևով¹: Անտիկ հեղինակներին Արցախն հայտնի էր «Օրքիստենե» անվամբ և հաստատապես տեղորոշվում էր Հայաստանում: «Փավենեն ևս Հայաստանի մարզերից է,– գրում է Ստրաբոնը,– և Կոմիսենեն և Օրքիստենեն, որ դուրս է բերում մեծաթիվ հեծելազոր»²: Ամասիացի հեղինակն այս փաստն արձանագրել է մ. թ. ա. I – մ. թ. I դդ. ընկած ժամանակամիջոցում, երբ Մեծ Հայքում թագավորում էր Արտաշեսյան հարստությունը: Հետևաբար, խնդրո առարկա նահանգը վերջիններիս տիրապետության շրջանում կազմում էր հայաշխարհի բաղկացուցիչ մասը: Նրա այդ կարգավիճակը, անշուշտ, գալիս էր խոր հնադարից, քանի որ Արտաշեսյաններն իրենց իշխանության տակ էին վերցրել Երվանդյան Հայաստանի ողջ տարածքը, ներառյալ՝ Արցախը: Տեղին է կրկնել, որ այս կողմերում է Տիգրան Մեծն իր անունով քաղաք կառուցել ու դրանով մեկ անգամ ևս փաստել տվյալ շրջանների պատկանելիությունը Հայաստանին:

Արշակունի հարստության տիրապետության շրջանում Արցախն ընդարձակ ու հզոր մի իշխանություն էր, որի կենտրոն-

¹ Г. А. Мелник и швиллн. Урартские клинописные надписи. М., 1960, с. 310, ¹ 161; Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, էջ 72: Որ «Ուրտեխեն» Արցախն է, ցույց է տվել նախ Գ. Ղափանցյանը (տե՛ղ Г. А. Капанцян. Chetto-Armeniacs. Ереван, 1931, с. 104), ապա, լեզվական քննությամբ, հաստատել ուրարտագետ Հովհ. Կարազոյանը [տե՛ս Յով. Կարազեղեան. Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում եւ հարակից նահանգներում), Երևան, 1998, էջ 184]:

² Strabo, XI, IV, 6.

նը Ճողքն էր («Չաղէքը», «Սողքը»), որի համար և կրում էր «Ծաղէացոց» անունը: Այն ձևավորած ծավղեացիները ևս, ըստ ավանդության, սերում էին Հայկի սերունդ Առանից¹ և, ուրեմն, ունեին հայկական ծագում:

IV դարում Արցախ աշխարհում ծավալվում են իրադարձություններ, որոնք ցույց են տալիս Արցախի հայկականությունն ու, որպես այդպիսին, կապը հայ իրականության հետ: Այդպիսիներից է եկեղեցիների կառուցումը, որը 301 թ. հետո իրականացնում էր Գրիգոր Լուսավորիչը բովանդակ Հայաստանում: Եվ նա, իր այս սրբամատույց գործունեության ժամանակ Արցախը չտարանջատելով մայր երկրից, նրա Մյուս Հաբանդ գավառի Ամարաս գյուղում ևս եկեղեցի է հիմնարկում, ուր, ավելի ուշ, ամփոփվում է Վատնյան դաշտում (Մազքթաց աշխարհ) բարբարոսների կողմից սպանված Մանուկ Գրիգորիսի դին², իսկ տարիներ անց Հայոց Մեծերից Սբ. Մեսրոպ Մաշտոցը նույն եկեղեցու կամարների ներքո դպրոց է բացում: Փավստոս Բուզանդը, Մանուկ Գրիգորիսի մասին խոսելիս, հընթացս նշում է, որ Հաբանդը Հայաստանի գավառներից է և գտնվում է Հայոց աշխարհի «Աղուանք» կոչվող մասում: Նրա փոխանցմամբ, Մանուկ Գրիգորիսի հոշոտված մարմինը վերցրին «որք ընդ մնա երթեալ էին ի գաւառէն Հաբանդայ, և բերին ի գաւառս իւրեանց, ի կողմանն Աղուանից ի սահմանս Հայոց ի Հաբանդ, ի գեղն՝ որ անուանեալ կոչի Ամարագ: Եւ եղին զնա առ եկեղեցեան, զոր շինեալ էր առաջնոյն մեծին Գրիգորի, հաւուն Գրիգորիսի՝ քահանայետին մեծի աշխարհին Հայաստան երկրին»³: Նկարագրված դեպքերի մասին պատմում է նաև Խորենացին, բայց այն տարբերությամբ, որ Արցախն անվանում է Փոքր Սյունիք: «Սպանին գերանելին (պատանի Գրիգորիսին – Հ. Ս.),– գրում է պատմահայրը,– ընթադրեալ ձիովք բարբարոսքն ի Վատնեան դաշտին, մերձ ի Կասբիականն կո-

¹ Խորենացի, էջ 113, Կաղանկատվացի, էջ 8:

² Բուզանդ, էջ 26:

³ Նույն տեղում:

չեցեալ ծով: Չոր բարձեալ սարկաւագաց նորին, բերելով ի փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի»¹:

Արցախի հիշատակությունը Փոքր Սյունիք անվամբ այն վաղեմի ժամանակների արձագանքն է, երբ երկրամասը Սյունիքի հետ կազմում էր մի ընդհանուր տարածք՝ Սիսական աշխարհի տարածքը, որը Հայկի սերունդներից Սիսակ նահապետի տիրույթն էր և անվիճելիորեն մտնում էր Մեծ Հայքի վարչական սահմանների մեջ: Հետագայում, Հայոց Վաղարշակ թագավորի բարեփոխումների հետևանքով, դրանք առանձնանում են և սկսում հանդես գալ զատ-զատ՝ իբրև ինքնուրույն վարչական միավորներ²:

Բուզանդի վկայությունը, թե Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառը գտնվում էր Հայաստանում, տրամաբանորեն էլ է հավաստում, որ ողջ Արցախը (Խրենացու Փոքր Սյունիքը) Հայոց նահանգներից էր նաև 4-րդ հարյուրամյակում: Ավելին, ինչպես տեսանք վերը Բուզանդից քաղված հատվածից, այն այդպիսին է եղել և նախորդ դարերում³:

Եկեղեցու հիմնարկումն Արցախում, ապա և Մանուկ Գրիգորիսի մասունքների ամփոփումն ու դպրոցի բացումը, Արցախը վերածում են Հայոց Հյուսիս Արևելից կողմանց համար կրոնական ու դպրության կարևոր կենտրոնատեղի ու համայն հայության հոգևոր մշակութային օջախներից մեկի:

Հայ մատենագրության մեջ առկա տվյալների համաձայն V դարի կեսերին ևս Արցախը գտնվում էր Հայաստանի կազմում: Այսպես, ըստ Վարդանանց պատմիչ Եղիշեի, Վասակ Սյունեցին 451 թ. ապստամբության նախօրեին, պատերազմից ետ կանգնելու առաջարկով նամակներ է հղում «ընդ ամենայն

¹ Խորենացի, էջ 259–260:

² Մանրամասները տես Հ. Ս. Սվազյան. Խորենացիական ավանդագրույցի Սիսակ-Առանյան ճյուղը և նրա պատմական ատաղձը.– Ծուշին Հայոց քաղաքակրթության կենտրոն (Ծուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր), Երևան, 2007, էջ 5–19:

³ Բուզանդ, էջ 320–322:

կողմանս ամրականաց աշխարհին, ի Տնորիսն, և ի Կորդիսն, յԱրցախ և յԱղուանս, ի Վիրս և յաշխարհն Խաղտեաց»¹: Ուշագրավը Եղիշեի սույն հաղորդման մեջ ոչ միայն այն է, որ դրանով հաստատվում է Արցախի՝ Հայաստանի կազմում լինելու փաստը V դարում, այլև, որ Արցախն ու Աղվանքը հիշատակվում են առանձին-առանձին, իբրև միմյանցից կատարելապես տարբեր երկրներ և դրանով հաստատում, որ խնդրո առարկա նահանգը Բուն Աղվանքի կազմում չէր նաև V դարի առաջին կեսում:

Այսպիսով, աղբյուրների հավաստմամբ, Ուտիք և Արցախ նահանգները հնագույն ժամանակներից մինչև V դարի կեսերը եղել են Հայոց անբակտելի մարզերը և իրենց ուրույն պատմությունն են կերտել մայր երկրում տեղի ունեցող իրադարձություններին բերած գործուն մասնակցությամբ:

ՈՒՏԻՔԸ ՈՒ ԱՐՑԱԽԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ուտիքն ու Արցախը մշտապես եղել են մայր երկրում ծավալվող իրադարձությունների մասնակիցներ: Հայ մատենագիտությանը հայտնի տվյալների համաձայն, դրանք այդ դերով հանդես են եկել հնագույն ժամանակներից՝ իրենց հարաբերությունները երկրի թագավորական իշխանությունների հետ կառուցելով: Դրա մի ցայտուն օրինակ պահպանվել է ժողովրդական գրույցներում: Դրանցից մեկի համաձայն՝ Վարդգես անունով, անշուշտ, հզոր ու ազդեցիկ մի այր, «Մանուկ» մականունով, Տուհաց գավառից խնամախոսության է գալիս Երվանդ Ա Սակավակյացի (մ. թ. ա. VI դարի կես) մոտ, խնդրում նրա քրոջ ձեռքը, ամուսնանում և Քասախ գետի շրջակայքում ավան հիմնում ու իր անունով կոչում «Վարդգեսավան»: Խորե-

¹ Եղիշե. Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին (այսուհետև՝ Եղիշե), Երևան, 1989, էջ 190:

նացու փոխանցմամբ՝ «Հատուած գնացեալ Վարդգես մանուկն ի Տուհաց գաւառէն, գՔասաղ գետով, եկեալ նստաւ զՇրէշ բլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ, գՔասախ գետով, կոել կոփել զդուռնն Երուանդայ արքայի»: Այս Երուանդ՝ առաջինն է սակաւակեացն, որ ի Հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգեսի՝ շինեաց գաւանս»¹: Ավելի ուշ այս «աւանն Վարդգեսի, որ ի վերայ Քասախ գետոյ»² էր ընդարձակում, շենացնում ու պարսպապատելով Հայոց մայրաքաղաք է հռչակում արքա Վաղարշ Ա-ն (117–140 թ.) և վերանվանում Վաղարշապատ, «որ և Նոր քաղաք»³: Զրույցում հիշատակվող վայրը, որտեղից եկել էր Վարդգես Մանուկը, Ուտիքի Տուչքատակ գավառն էր՝ նրա «Տուս-Քուստակ»⁴ տարընթերցման «Տուս» կամ «Տուք» բաղադրիչը տրված բացառական հոլովով՝ «ի Տուհաց գաւառէն»: Ուրեմն խոսքն այստեղ Ուտիքին է վերաբերում, որից էլ հետևում է, որ Վարդգես Մանուկի վեպն իր պատմական ատաղձով ցույց է տալիս, որ նահանգը յուր մարդկանցով դեռ վաղ ժամանակներից է մասնակցել Մեծ Հայքի հասարակական կյանքում տեղի ունեցող անցուդարձերին:

Նույնը կարելի է ասել և Արցախի մասին: Ստրաբոնի վկայությամբ՝ Հայաստանը հարուստ էր ձիաբուծման համար պիտանի արոտավայրերով և այդտեղ բուծում էին Նեսայական տեսակի արագավազ ու դիմացկուն ձիեր, որոնցից իբրև հարկ Հայաստանի սատրապը ամեն տարի՝ Միիր աստծուն

¹ Խորեանացի, էջ 199: Զրույցի պարփակ վերլուծությունը տես Մանուկ Աբեղյան. Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 126–130:

² Խորեանացի, էջ 199:

³ Նույն տեղում, էջ 200:

⁴ «Քուստակը» պահլավերեն բառ է և նշանակում է «գավառ»: Այստեղից էլ «Տուս-Քուստակը» նույնն է, թե «Տուս-գավառ»: Հովհ. Դրասխանակերտցին այն որպես գյուղ է հիշատակում: (Տես Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1996, էջ 130): Այժմ Տավուշի մարզի Տավուշ /Թոուզ/ գյուղը: Տես Ա. Շահնազարյան, Մարտահրավեր գիտությանը, էջ 179–180, Նաև Պ. Մ. Մուրադյան, «Տուհաց գաւառի» տեղորոշման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1979, թիվ 1, էջ 248–249:

նվիրված տոնախմբությունների ժամանակ, 20 հազար մտրուկ էր ուղարկում Պարսից արյաց արքային¹: Չուզադրելով սույն վկայությունը վերը բերված այն տեղեկության հետ, թե Օրբիս-տենեն-Արցախը դուրս էր բերում մեծաքանակ հեծելազոր, կարելի է վստահորեն ասել, որ Արցախը եղել է երկրի ձիաբուծման կենտրոններից մեկը և Պարսկաստանին տրվող տվյալ հարկատեսակի հիմնական մասն արտահանվել է այդտեղից: Հասկանալի է, որ, ունենալով նման պարտավորվածություն, Արցախն իր մասնակցությունն էր բերում երկրի ներքին և արտաքին գործերին: Առաջ անցնելով՝ բերենք դա հաստատող նոր օրինակներ: Այսպես, Ագաթանգեղոսի տեղեկացմամբ, երբ Գրիգոր Լուսավորչին Կեսարիա էին ուղարկում Հայոց կաթողիկոս ձեռնադրելու, նրան ուղեկցողների թվում էին նաև հիշյալ իշխանությունների տոհմապետերը: «Յայնժամ թագաւորն (Տրդատ Գ-ն – Հ. Ս.), – գրում է Հայոց դարձի պատմության հեղինակը, – վաղվադակի փութով և երկիւղիւ և մեծաւ խնդութեամբ հոգացեալ, գումարեաց զգլխաւորս նախարարացն և զկուսակալն աշխարհացն. առաջին՝ իշխանն Անգեղ տան, ... - մետասաներորդ՝ իշխանն Սիւնեաց աշխարհին, երկուտասաներորդ՝ իշխանն Ծաղեից (Արցախի – Հ. Ս.) աշխարհին, երեքտասաներորդ՝ իշխանն Ուտիացոց աշխարհին և առաքեաց զնոսա...ի քաղաքն Կեսարացոյ...զի տարեալ զԳրիգորն՝ քահանայապետ կացուցեն իւրեանց աշխարհին»²: Ի դեպ, նույն Ագաթանգեղոսի բնորոշմամբ, սրանք «Թորգոմայ տան» ընտիր իշխաններն էին, կուսակալներ, կողմնակալներ, հազարավոր և բյուրավոր զորքերի տերեր³: Որոշ ժամանակ անց նույն դերում տեսնում ենք Ուտիքի Գարդման գավառի իշխանին, որն այս անգամ, դարձյալ կաթողիկոս ձեռնադրելու նպատակով, Կեսարիա էր ուղեկցում մեկ այլ հոգևորականի՝ Շահա-

կին¹: Ուտիքի և Արցախի իշխանների հիշատակությունը Հայոց աշխարհի «ընտիրների» շարքում և նրանց ընդգրկումը երկրի համար շրջադարձային ելունուտերին, պարզորոշ վկայում են խնդրո առարկա նահանգների հզորության, բարձր դիրքի ու երկրում խմորվող հարաբերություններում ունեցած նրանց գործուն դերի մասին:

Ուտիքի և Արցախի մասնակցությունը Մայր երկրի ներքին ու արտաքին հարաբերություններին նշվածներով չեն սահմանափակվում: Մի շարք այլ իշխանությունների հետ Ուտիքի ու Արցախի նախարարություններին էր վստահված Հայոց աշխարհի հյուսիսային դրան պահպանության գործը, որը կովկասյան լեռնանցքներից ելնող վտանգի՝ հյուսիսային քոչվոր ցեղերի անընդհատ ասպատակությունների հետևանքով, ուժերի մշտական լարում և աչալրջություն էր պահանջում: Նրանց այդ պարտականությունը վավերացված է «Ձորանամակ» կոչվող հատուկ փաստաթղթում, որը ցույց է տալիս նաև այն զինվորների քանակությունը, որոնցով նրանք իրականացնելու էին իրենց առջև դրված խնդիրը: Ըստ փաստաթղթի, որում, ի դեպ, Ուտիքի ու Արցախի հետ միևնույն խմբում հիշատակվում է և Գարդմանը (որը Ուտիքի գավառներից մեկն էր), նրանցից յուրաքանչյուրը հիշյալ նպատակի համար, իր տրամադրության տակ ունեցել է հազարական զինվոր²: Ավելացնենք, որ Ուտիքն ու Արցախը հայ նախարարների համակարգում և Հայոց արքունիքում ունեցած իրենց պատվաստիճանով ու տեղով, համապատասխանաբար, գրավում էին 23-րդ և 28-րդ տեղերը 70 նախարարական տների միջև: Հիշյալ իշխաններին այդ տեղերում է դասել արքունիքում «Հայոց ազատաց եւ տանուտեբանց» դիրքը, (բարձր) ցույց տվող փաստաթուղթը, որ հայտնի է «Գահնամակ» անունով³:

¹ Strabo, XI, XIV, 9.

² Ագաթանգեղոս, էջ 446:

³ Նույն տեղում:

¹ Բ ու զ ա ն դ, էջ 72:

² Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971, с. 251–252.

³ Նույն տեղում, էջ 249–250: Այս փաստաթղթում Ուտիքը ներկայացված է «Գարդման», իսկ Արցախը՝ «Սիւնեաց երկրորդն» անուններով:

Արցախն իր աշխարհագրական դիրքով, թանձրախիտ անտառներով ու բարձրաբերձ լեռներով հայերի համար ծառայել է նաև որպես բնական պատսպարան: Պատմիչ Եղիշեի վկայությամբ՝ Ավարայրի ճակատամարտից հետո (451 թ.) ապստամբներից շատերը ապաստան են գտնում Արցախում և այնտեղից անընդհատ բանագնացներ ուղարկում հոների մոտ՝ Սասանյան Իրանի դեմ հանելու և ապստամբության կրակը կրկին վառելու համար¹:

Հայության հասարակական կյանքում Ուտիքի ու Արցախի ունեցած մասնակցության մասին՝ Ուտիքի օրինակով, մատնացույց է անում Կորյունը: Խոսելով երկրի ծայրամասերում դպրություն տարածելուն ուղղված Մեսրոպ Մաշտոցի ջանքերի շուրջ՝ նա հայտնում է, որ ուսուցչապետն իր աստվածաշնորհ առաքելությունն իրականացնելիս, ամենագործնական աջակցությունն է ստացել Գարդմանի, որ նույնն է, թե Ուտիքի իշխան Խուրսից²: Մի ուրիշ՝ Խոսրով անվամբ, Գարդմանի իշխանի մասին էլ պատմում է Խորենացին: Նրա հաղորդմամբ՝ վերջինս, մասնակցելով պալատական մի խնջույքի, բոլորի աչքի առաջ սիրահետում է արքունի քնարահարուիուն և, ի պատասխան այդ տարիներին Հայաստանում թագավորող պարսիկ Շապուհի (415–419 թթ.)՝ նրան ձերբակալելու հրամանին, հպարտորեն, ձեռքը սրին, դուրս է գալիս պալատից և ոչ ոք չի համարձակվում արգելել նրան³:

Այսպիսով, անտիկ, հին ու վաղ միջնադարյան հայկական աղբյուրները Ուտիքին և Արցախին վերաբերող իրենց թե՛ ուղղակի և թե՛ անուղղակի տվյալներով ցույց են տալիս, որ հիշյալ նահանգները, լինելով Հայոց աշխարհի մարզեր, հեռու կանգնած չեն եղել երկրի հասարակական ու քաղաքական

կյանքից և գործնականորեն մասնակցել են նրա ներքին ու արտաքին հարաբերություններին:

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուտիք և Արցախ նահանգները հայկական էին ոչ միայն քաղաքական կացությամբ, այլև իրենց հայ բնակչությամբ: Մարդիկ այստեղ բնակվել են խոր հնադարից: Դրա վկայությունը ոչ միայն ԼՂՀ-ի Հաղրուքի շրջանում (պատմական Արցախի Մյուս Հաբանդ գավառում) Դրախտիկ և Ազոխ գյուղերի միջև ընկած Որվան կոչվող քարանձավից հայտնաբերված պալեոլիթյան մարդու գոյությունն ապացուցող¹ հետքերն են (աշխատանքային գործիքներ, արտադրական թափոններ, ընտանի կենդանիների ու թռչունների ոսկորների մնացորդներ և այլն), այլև, որ ավելի արտահայտիչ է, նեանդերթալյան մարդու լավ պահպանված ծնուղ²: Արդեն իսկ այս հանգամանքը ինքնին վկայում է այն մասին, որ Ուտիք-Արցախում մարդիկ ապրել են վաղեմի ժամանակներից և անընդմեջ:

Հայ տարրը երկրամասում մշտապես մեծամասնություն է կազմել ու դրանով դյուրացրել ժողովուրդ ձևավորելու և էթնիկական ընդհանրության հասնելու գործընթացը, որն արդեն մ. թ. ա. II դարում եղելություն էր: Դա վկայում է Ստրաբոնը՝ գրելով, որ Հայոց թագավոր Արտաշես Ա-ի ժամանակներում (189–160 թթ.) Հայաստանում «բոլորը միավելզու են»³: Որ նշված ժամանակաշրջանում տեղի բնակիչները հայեր էին և խոսում էին հայերեն, ցույց է

¹ Եղիշե է, էջ 256:

² Կորյուն. Վարք Մաշտոցի, Երևան, 2005, էջ 74, (Այսուհետ՝ Կորյուն):

³ Խորենացի, էջ 331–332:

¹ Մ. Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 88: Պալեոլիթյան այս հուշարձանը գիտական գրականության մեջ հայտնի է «Ազոխ» անունով: «Ազոխը» զուտ հայկական բառ է և նշանակում է «Խակ խաղող» (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հատ I, Երևան, 1971, էջ 87):

² Մ. Гүсейнов, Древний палеолит Азербайджана, Баку, 1985, էջ 22 և հաջ.

³ Strabo, XI, XIV, 5.

տալիս Հայոց Վաղարշակ թագավորի պետական-շինարարական գործունեությունը: Պատմությունից հայտնի է, որ նա Հայաստանի հյուսիսարևելյան կողմերում նախարարություններ էր հիմնում և կուսակալներ նշանակում ըստ հայերեն խոսակցության վերջի սահմանների «զեզերք հայկական խօսիցս»¹: Հետևաբար, այդ սկզբունքով նշված կողմերում հիմնադրված կուսակալությունների բնիկները հայեր էին և, բնական է, խոսել են հայերեն: Ասվածն ապացուցվում է նաև տվյալ վայրերում Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից դպրոցներ բացելու, հայ գիրը տարածելու և, առհասարակ, նրա կրթական-լուսավորչական գործունեությամբ², որը մեծ հայը կարող էր ծավալել միայն հայերեն խոսող բնակչության միջավայրում:

Վերը նշվեց, որ Հայոց առաջին քահանայապետը եկեղեցիներ է կառուցել և Գարդման (Ուտիք) ու Ամարաս (Արցախ) գավառներում: Այս հանգամանքը անվերապահորեն հաստատելով, որ նշված վայրերի բնակչությունը հայեր էին, ցույց է տալիս նաև, որ նրանք ևս 301 թ. ողջ հայ ժողովրդի հետ քրիստոնեությունն ընդունել են իբրև պաշտոնական կրոն և սկսել են հանդես գալ իբրև Հայաստաննեայց Առաքելական եկեղեցու հետևորդներ: Դա նշում է և IX-X դդ Հայոց կաթողիկոս ու պատմիչ Հովհ. Դրասխանակերտցին: Նա, որ արաբների տիրապետության շրջանում ապրել է անդաստական կյանքով և թափառել տեղից-տեղ, հանգրվան է գտնում Հայոց Արևելից կողմերում, քանզի տեղի բնակչությունը, ինչպես ինքն է ասում, «ի ժողովրդենն մերմ է և խաշն արօտի մերոյ էին»³, այսինքն հայեր էին և հայ միաբնակ եկեղեցու հետևորդներ:

Երկրամասը հայերով բնակեցված լինելու մասին վկայում են նաև օտարազգի հեղինակները: Նրանցից է XIII դարի պարսիկ մի անանուն հեղինակ, որն իր ժամանակաշրջանի Արցախը (որն

¹ Խոբեցագի, էջ 112-113:

² Կորյուն, էջ 74, Խոբեցագի, էջ 328-329, Կաղանկատվագի, էջ 95:

³ Դրասխանակերտցի, էջ 220:

արդեն հանդես էր գալիս «Խաչեն» անվամբ) նկարագրելիս գրում է. «(Խաչենը.- Հ. Ս.) մի դժվարամատչելի մարզ է սարերի ու անտառների մեջ, գտնվում է Առանում (Հայոց Արևելից կողմերում.- Հ. Ս.): (Նրա բնակիչները) հայեր են: .. նրանց կառավարչին թագավոր են անվանում...: Ունեն ուժեղ ամրոց»¹:

Արցախ-Խաչենի բնակչությունը հայեր լինելով, պարզ է, խոսում էին հայերեն: Ըստ միջնադարյան հայ քերականների, Հայոց Արևելից կողմերում խոսել են հայերենի այն բարբառով, որը կոչվել է «արցախյան»: Այդ քերականներից Ստեփանոս Սյունեցին (VII-VIII դդ.), խորհուրդ տալով ապագա լեզվաբաններին՝ չսահմանափակվել լոկ երկրի կենտրոնական շրջաններում գործածվող լեզվի իմացությամբ, այլ հայերենում հմտանալու համար ուսումնասիրել նրա բարբառները, գրում է. «Եւ դարձեալ զքո լեզուիդ գիտելն զբովանդակ զբառնս զեզերական որպէս զԿորճայն եւ զՏայեցին եւ զԽութայինն եւ զՉորրորդ Տայեցին եւ զՍպերացին եւ զԱինինն ու զԱրցախայինն, այլ մի միայն զմիջերկրայնս և զոստանիկսն վասն զի պիտանիք այսոքիկ են ի տաղաչափութեան»²: Անդրադառնալով Ստեփանոս Սյունեցու խորհրդին՝ միջնադարյան մի ուրիշ հայ քերական, Գլաձորի համալսարանի ռաբունապետ Եսայի Նչեցին հատուկ ընդգծում է, որ Սյունեցու թվարկած բարբառները Հայոց լեզվին են և հավաստիացնում է, որ իր նախորդը ոչ թե «գաւտարագգի ասէ, այլ զիւրոյ զլեզուինն զխաւաս»³: Ուստի, պարզից էլ պարզ է, որ Ստեփանոս Սյունեցին խոսում է ողջ Հայոց աշխարհում՝ թե՛ միջերկրակայքում ու ոստանիկ ավաններում, և թե՛ ծայրագավառներում գործածվող ու բոլորի համար ընդունելի մի լեզվի մասին, որն էր

¹ А д ж а И б А д - Д у н а и. Чудеса мира. Критический текст, перевод с персидского, введение, комментарий и указатели Л. П. Смирновой. М., 1993, с. 199.

² Ն. Ադունց. Ստեփանոս Սյունեցույ մեկնութիւն քերականին (Արուեստ Դիոնեսայ Զերականին եւ հայ մեկնութիւնք նորա).- Երկեր, հ. Գ, Երևան, 2008, էջ 187:

³ Եսայի Նչեցի. Վերլուծութիւն քերականական, աշխատասիրությամբ Լ. Գ. Խաչերյանի, Երևան, 1999, էջ 65:

հայերենը, այդ ընթացքում արցախյան բարբառը դիտելով նրա «եզերային» տարատեսակը և, այդպիսով, լիակատար հիմք տալով պնդելու, որ Արցախն ու Ուտիքը Հայոց հին նահանգներից էին և բնակեցված էին հայերենի տեղական բարբառով խոսող հայերով:

Ելնելով երկրամասին տրվող «Առան» անունից՝ հայոց լեզվի այդ բարբառը արաբները կոչել են «առաներեն»¹: Ըստ լեզվաբանական քննությունների, Արցախ-դարաբաղյան բարբառն ունեցել է աշխարհագրական լայն տարածում: Դրանով խոսել են ոչ միայն ողջ Հայոց Արևելից կողմանց, այլև նրա սահմաններից դուրս գտնվող բնակչությունը²:

Հայոց Արևելից կողմանց բնակչության էթնիկական պատկանելիության ու լեզվի մասին իրական պատկերացում են տալիս տարածաշրջանով մեկ սփռված եկեղեցական շինությունների, ճարտարապետական տարբեր կոթողների ու տապանաքարերի վրա դրոշմված հազարավոր հայերեն արձանագրությունները³: Դրանք իրենց հայատառ գրերով, լեզվով ու ժամանակագրական տվյալներով անվերապահորեն ցույց են տալիս, որ այդտեղ ապրել է բնիկ մի ժողովուրդ, որը գրել և խոսել է բնաշխարհիկ իր մայրենիով՝ հայերենի ուրույն բարբառով:

Տարածաշրջանում բնակվում էին նաև այլ էթնիկական տարրեր, որոնք, սակայն, կազմում էին տեղի բնակչության ընդգրծված փոքրամասնությունը և վճռական դեր չէին կատարում երկրամասի կյանքում:

Այսպիսով, Ուտիքն ու Արցախը Հայոց հինավուրց նահանգներից էին, գործնականորեն մասնակցում էին մայր երկրում ծավալվող իրադարձություններին և ունեին հայ բնակչություն, որը խոսում էր հայերենի արցախյան բարբառով: Արցախի բարբառով էր խոսում նաև Ուտիքի ու հարևան շրջանների հայ բնակչու-

թյունը: Նրանք բոլորն էլ իբրև հայ ժողովրդի մի հատված, հայոց դարձի ժամանակ, ընդունում են քրիստոնեություն, ինչն էլ համայն հայության հետ շարունակում է դավանել մինչ օրս:

V դարի կեսերին տարածաշրջանում տեղի են ունենում իրադարձություններ, որոնք, ձևափոխելով անդրկովկասյան երկրների աշխարհագրական պատկերը, փոխում էին նաև հիշյալ նահանգների վարչաքաղաքական կացությունը:

ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՉԱՐԳԱՅՈՒՄԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄԵՎ ԱՂՎԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

V դարում Անդրկովկասում արդեն գերիշխում էր Սասանյան Իրանը, որի տիրապետության շրջանը ծանր ու մղձավանջային տարիներ էին տեղի ժողովուրդների համար: Նախարարները, ինչպես և ողջ ազնվականական դասը, գրկվում են իրենց իրավունքներից, ծայր են առնում կրոնական հալածանքները, որոնց հաջորդում է հավատափոխության պահանջը: Տարեցտարի ավելանում են հարկերը, իսկ հարկահանությունն իրականացվում է կամայականորեն ու բռնի միջոցներով: Ստեղծված տարտամ վիճակը խոր դժգոհությունների տեղիք է տալիս և հպատակ ժողովուրդներին հանում Պարսից տերության դեմ: 450–451 թթ. ոտքի են ելնում հայերը՝ Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորությամբ: Չնայած ապստամբությունը ազատություն չի բերում, բայց անկախության շունչ ու ոգի է հաղորդում Պարսկաստանին ենթակա ազատաբաղձ զանգվածներին: Հայերի օրինակին շուտով հետևում են և աղվանացիները: Նրանք իրենց Վաչե Բ թագավորի գլխավորությամբ, օգտվելով Հազկերտ Բ-ից հետո վերջինիս որդիների միջև ծագած զահակալական կռիվներով զբաղված լինելուց, սկիզբ են դնում հակասասանյան մի շարժման, որն արդեն Պերոզ արյաց արքայի օրոք (459–484 թթ.) վերածվում է զինված պայքարի և երկու տարի շարունակ (460–461 թթ.) տազնապի մեջ պահում աշխարհակալ Իրանին: Նման քաղաքական ակեղոծ պայմաններում

¹ СМОМПК, вып. 29, с. 29; вып. 38, с. 12.

² Ավելի հանգամանալից տե՛ս Բ. Ա. Ուլուբաբյան. նշվ. աշխ., էջ 54–107:

³ Դ ի վ ա ն հայ վիճագրության, պր. V, Արցախ:

իրենց տիրապետությունը Մեծ Հայքում, Աղվանքում և Վիրքում պահպանելու նպատակով՝ Սասանյանները դիմում են զանազան միջոցների, որոնցից մեկն էլ թագավորական իշխանությունների վերացումն ու մարզպանների գլխավորությամբ կառավարման նոր՝ մարզպանական, համակարգի հաստատումն էր տեղերում: Նրանք ունեին մարզպանություններ կազմավորելու իրենց սկզբունքը: Համաձայն VI դարի ասորի պատմիչ Մշիխա Չեխայի՝ «Արևելքի բոլոր թագավորներին հաղթելով փոխարենը (պարսիկները) իրենց ենթակա կառավարիչներ ու մարզպաններ էին նշանակել»¹: Նույնը, Վիրքի օրինակով, հաստատում է և բյուզանդացի պատմիչ Պրոկոպիոս Կեսարացին (VI դար): «Այն ժամանակ, զորում է նա, ինչպես, բարբարոսների (իբերների. - Հ. Ս.) մեծամեծները թագավոր Գուրգենի հետ միասին որոշեցին ապստամբություն բարձրացնել... պարսիկները թույլ չէին տալիս, որ իրենց թագավոր կարգեն»²: Ինչպես երևում է մեջբերումներից, պարսիկ քաղաքագետներն իրենց գերիշխանության տակ գտնվող երկրներում մարզպանություններ ձևավորելիս, նախ, հեռացնում էին երկրի թագավորին, վերացնում թագավորական իշխանությունը, և ապա միայն մարզպաններ նշանակում: Եվ դա պատահական չէր արվում. թագավորների ու թագավորական իշխանությունների առկայությունը ցանկացած երկրում միշտ էլ առաջացնում էր անկախության և ինքնուրույնության զգացողություններ ու անկայուն դարձնում ամեն մի օտար տիրապետություն: Այդ երևույթի վտանգավորության գիտակցությամբ էլ, Սասանյաններն այդպես էին վարվում հպատակ բոլոր երկրների հետ: Բացառություն չէր կարող կազմել և Աղվանքը: Ուստի, ճնշելով ապստամբությունն այս-

տեղ ու այլևս վստահ չլինելով թե այն չի կրկնվի, նրանք 461 թ. գահից հեռացնում են թագավոր Վաչե Բ-ին և երկիրը վերածում մարզպանության՝ պարսիկ մարզպանի գլխավորությամբ¹:

Մարզպանությունների ստեղծումն ընթանում էր ոչ միայն թագավորական իշխանությունների վերացմամբ, այլև ուղեկցվում էր տարածքային փոփոխություններով: Եվ Սասանյանները, որոնց խնդիրների մեջ մտնում էր նաև Հայաստան աշխարհի թուլացումը, վերջինից կտրում են նրա եզերական նահանգներ Ուտիքն ու Արցախն իրենց՝ համապատասխանաբար ութ և տասներկու գավառներով և բռնակցում նորաստեղծ Աղվանից մարզպանությանը²: Որ հայկական այդ նահանգները «հանվել» (բռնագավթվել, բռնագրավվել) էին Հայաստանից և միացվել նորաստեղծ վարչաքաղաքական միավորին, վկայում է «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը: Արձանագրելով, որ Արցախն ու Ուտիքը Հայոց 10-րդ և 12-րդ նահանգներն էին և անուն առ անուն թվարկելով դրանց գավառները, հայ աշխարհագրագետն ընդգծում է, որ «զայս ամենայն (զաւառք - Հ. Ս.) Աղուանք ունին «հանեալ ի Հայոց»³: Նույնն ավելի ընդարձակ ձևով ներկայացված է հիշյալ երկի մի այլ հրատարակությունում. «(Աղվանքի գավառներն են. - Հ. Ս.), - կարողում ենք այստեղ, - Եխնի, Բեխ ... և այլ զաւառս զորս ի Հայոց հանեալ է. Շիկաշէն, Գարդման, Կողթ, Չաւէ և այլ քսան զաւառս մինչև զխառնումն Երասխայ ի Կուր գետ»⁴:

Շարունակելով Անդրկովկասում ամուր հաստատվելուն ուղղված քաղաքականությունը՝ Սասանյաններն ի դեմս Կավատ

¹ Մշիխա Չեխայ. Աղիարենի եկեղեցու պատմություն. - Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 8, Ասորական աղբյուրներ, Ա, թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթ. Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 84:

² Պրոկոպիոս Կեսարացի. Պատերազմների մասին. - Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ա, թարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Երևան, 1967, էջ 154:

¹ Մանրամասն տես Հ.Ս.Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 199-207, Նաև Ա. Վարդանյան, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, էջ 136-155

² Հայաստանը թուլացնելու նպատակով Սասանյանները նրանից անջատում են նաև Փայտակարանն ու Գուգարքը և բռնակցում, համապատասխանաբար, Ատրպատականին ու Իբերիային (տես Աշխարհացոյց, էջ 33, 34-35):

³ Աշխարհացոյց, էջ 33: Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109

⁴ Մատենագրութիւնք, էջ 606: Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105

Ա-ի (488–531 թթ.) և նրա որդու՝ Խոսրով Անուշիրվանի (531–578 թթ.), նվաճումների են դուրս գալիս Կասպից ծովի արևմտյան ափագծի երկայնությամբ ու իրենց ենթարկում Խարվան, Շրվան, Դեկաց (Լեկաց), Չոդայ, Թավասպարաց և այլ ազգագավառներ, դեպի հյուսիս շարժվելուն զուգընթաց կառուցելով նաև պաշտպանական պարիսպներ: Գրավված երկրները նվաճողները միացնում էին Աղվանից մարզպանությանը՝ վերջինիս սահմանը հյուսիսում հասցնելով մինչև Դերբենտ:

Ավարտուն և վերջնական տեսք ստացած Աղվանից մարզպանությունն ընդգրկում էր «Բուն Աղուանք» աշխարհը, Հայաստանից անջատված հայկական նահանգներ Ուտիքն ու Արցախը և Կասպից ծովի արևմտյան ափին ընկած վերոհիշյալ ազգագավառները: Նրա սահմաններն արևմուտքում ու արևելքում մնալով համապատասխանաբար Ալազան գետն ու Կասպից ծովը, տարածքային այս ընդարձակումների հետևանքով, հյուսիսում հասնում են մինչև Դերբենտ, իսկ հարավում՝ Արաքս գետ: Մայրաքաղաքը դառնում է Պարտավը, որն այդ նպատակի համար Պերոզ արքայի հրամանով վերակառուցվում է Վաչե Բ-ի կողմից և վերանվանվում Պերոզապատ¹: Այստեղ էին նստում Աղվանքի մարզպանները:

Վարչաքաղաքական նոր կազմավորումն իր ամենամեծ միավորի անվամբ կոչվում է «Աղուանք», որն այս պարագայում ձեռք է բերում այլ իմաստ ու բովանդակություն: Այժմ այն իրենով սկսում է արտացոլել ոչ միայն հունա-հռոմեական հեղինակների ճանաչած «Ալբանիա-Բուն Աղուանք» երկիրը, այլև մարզպանության կազմում ընդգրկված երկրամասերը, այդ թվում՝ Ուտիքն ու Արցախը, նրանց բոլորի համար դառնալով մեկ ընդհանուր հավաքական տեղանուն: Այսպես, պատմության մեջ առաջին անգամ Հայոց նահանգներն ստանում են «Աղուանք» անվանումը և այսուհետ ծավալվող իրադարձությունների բովում երևում այդ անվամբ:

Այսպիսով, V դարի կեսերին, վերը նշած քաղաքական հանգամանքներով պայմանավորված, բռնակցվելով Աղվանքին, փոխվում է Ուտիքի ու Արցախի վարչաքաղաքական կացությունը և, ընդգրկվելով Աղվանից մարզպանության կազմում, համապատասխանաբար կրում «Աղուանք» անունը: Սա առիթ է ծառայում նաև, որ Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին նույնպես կոչվի «Աղվանից» և դառնա նրա թեմերից մեկը: Բայց «Աղուանք» եզրույթը նրանց համար սուսկ անվանական, աշխարհագրական հասկացություն էր: Բացի տեղանունից, նրանք ոչ մի ընդհանուր կապ չունեին մարզպանության մյուս բաղադրիչների հետ և ավելի շուտ հանդես էին գալիս իբրև ինքնուրույն միավորներ, քան որոշակի կազմավորման մեջ մտնող երկրամասեր:

Նշված իրավիճակն Ուտիքի ու Արցախի համար երկար չի պահպանվում. այն մնում է մինչև Աղվանից մարզպանության տրոհումն ու տարածաշրջանում այլազան նոր միավորումների առաջացումը, որից հետո վերականգնում են Հայոց ավատատիրական-իշխանական համակարգում ունեցած իրենց նախկին վարչաքաղաքական կացությունը և շարունակում գոյատևել նրանց հետ կողք կողքի:

ԱՂՎԱՆԻՑ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏՐՈՂՈՒՄԸ ԵՎ «ԱՂՈՒԱՆՔ» ՏԵՂԱՆՎԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿԱՅԻՆ ՆՈՐ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆԸ

V դարի վերջերից պատմության ասպարեզում հայտնվում են խազարները և ցեղակից հոների ու մյուս հյուսիսային ցեղերի հետ իրենց արշավանքներով սպառնալիք դառնում Սասանյան Իրանի և Բյուզանդական կայսրության համար: Նրանց դիմակայելու և իրենց երկրների անվտանգությունն ապահովելու նպատակով՝ հիշյալ տերությունները ձեռնարկում են կտրուկ միջոցներ, որոնց մեջ կողմերն առանձնակի կառուցություն էին տալիս Կասպից ծովի և Կովկասյան լեռների միջև ընկած բաց տարածություններում ամրությունների կառուցմանը: Առաջին պատմեչը,

¹ Կ ա դ ա ն կ ա տ վ ա ց ի, էջ 42:

որ բարձրանում է այդ խոցելի տեղերում, Ապգուտ–Կավատ անու-
նով հայտնի պարիսպն էր, որ կառուցում է Կավատ արքան (488–
531 թթ.): Նրա գործը շարունակում է որդին՝ Խոսրով Ա Անուշիր-
վանը (531–573 թթ.): Վերջինիս լայն թափով ծավալած շինարա-
րական աշխատանքների շարքում յուրահատուկ տեղ ունեն Դեր-
բենտի (Բաբ–ուլ–Աբվաբի) զարմանահրաշ պարիսպները: Այսպի-
սի վիթխարի կառույցների իրականացման համար անհրաժեշտ
քանվորական ուժն ու նյութական միջոցները «խոսարովները» (այդ-
պես էին սասանյաններին կոչում արաբները) վերցնում էին իրենց
հպատակներից: Մտցվում է հարկային նոր համակարգ: Աշխա-
տապարհակը դառնում է գլխավոր հարկերից մեկը: Մեծ խմբերով
աշխատանքային տեղամասեր են քշվում ազգությամբ, լեզվով,
կրոնով ու կենցաղով միմյանցից բոլորովին տարբեր մարդիկ: Բա-
ցի այդ, ամբողջությունների պահպանման համար հայր ու որդի ար-
քաները դրանց շուրջ կառուցում են ռազմական ավաններ և այդ-
տեղ զինվորներ տեղակայում իրենց ընտանիքներով: Աղբյուրնե-
րի հավաստմամբ, տվյալ հարցում նրանք գերապատվությունը
տալիս էին «սիյասիջիներից» (սյունեցիներից) կազմված զո-
րախմբերին: Այս ամենի համար պահանջվող պետական ծախսե-
րը թեթևացնելու նպատակով, մասնավորապես, Խոսրով Ա–ն տե-
ղական իշխաններից ու ցեղային առաջնորդներից ընտրում է հու-
սալի մարդկանց, նրանց որոշակի տարածքներ հատկացնում, շա-
հական տիտղոսներ շնորհում, օժտում լայն արտոնություններով
ու հանձնարարում սեփական միջոցներով պաշտպանել իրենց
վստահված տիրույթների անվտանգությունը, ընդ որում՝ պայմա-
նավորվելով չմիջամտել նրանց գործերին: «Ընտրում էր Անուշիր-
վանը,– գրում է արաբ պատմիչ Բալաձորին,– թագավորներ և
նրանցից յուրաքանչյուրին շնորհելով շահական իրավունք՝ նշա-
նակում էր մարզերի վրա: Դրանցից էին լեռների Խաքանը, այ-
սինքն Սերիրի (գահի) տիրակալը, Վահրարգանշահ տիտղոսով և
Ֆիլանի թագավորը, ինքը՝ Ֆիլանշահը և Թաբարսարան շահը և
ալ–Լակզերի թագավորը՝ Ջուրջանշահ տիտղոսով և Մասքութե-
րի թագավորը, որի թագավորությունն այժմ գոյություն չունի և Լի-
րանի թագավորը՝ Լիրանշահ տիտղոսով և Շարվանի թագավորը

Շարվանշահ անվամբ»¹: Պարսից արքաների այս միջոցառումնե-
րի ու դրանց անցկացման նպատակների մասին խոսում են նաև
ալ–Խստահրին ու Մասուդին²:

Խոսրով Ա–ի նման քաղաքականությունը մարզպանության
Կուրից հյուսիս տարածված շրջաններում հանգեցնում է նրան, որ
այդ մասն աստիճանաբար մասնատվում է առանձին մանր վար-
չական միավորների, որոնք սկսում են հանդես գալ ինքնուրույն և
իրենց աշխարհագրական վայրի, ցեղի, սեփական առաջնորդնե-
րի ու իշխանների անուններով: Այսպես, առաջանում են Թաբար-
սարան, Գիլան, Լիրան, Լակզ, Շիրվան, Շաքի և այլ անուններով
նոր վարչական միավորներ: Դառնալով ինքնիշխան, դրանք ժա-
մանակի ընթացքում այնքան են հզորանում, որ այստեղ նվաճում-
ների ելած արաբ զորավարները հարկադրված էին նրանց հետ
առանձին–առանձին հաշտություն կնքել: Բալաձորիի վկայությ-
ամբ՝ արաբ զորավար Սալման Իբն Ռաբիան, իսկ որոշ ժամա-
նակ անց Մասլամա իբն Աբդ ալ–Մալիքը հարկեր վճարելու պայ-
մանով հաշտություն են կնքում վերոհիշյալ բոլորի և նրանցից բա-
ցի Կապադակի, Կամբեճանի, Շապորանի³ տերերի, Խայզանի⁴
ու Դերբենտի բնակիչների հետ⁵:

Մարզպանության հյուսիսային մասի քաղաքական մաս-
նատվածությանը նպաստում էին նաև երկրի մակերևույթի

¹ Баладзори. Книга завоевания стран, пер. П. К. Жузе. Баку, 1927, с. 7., Նաև, Արաբ մատենագիրներ (Թ–Ժ դարեր), Տես, Արաբական աղբյուրներ, Գ, Ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 267 (Այսուհետ՝ Արաբ Մատենագիր-ներ):

² СМОМПК, вып. 29, с. 15; вып. 38, с. 41

³ Քաղաք Կասպից ծովի արևելյան ափին՝ Շրվան ազգագավառում, այժմ՝ Շաբրան գյուղը (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 73 և կից քարտեզը):

⁴ Ամրոց Խարվան ազգագավառում՝ վերջինիս կենտրոնը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 55 և կից քարտեզը):

⁵ Баладзори. Նշվ. աշխ., էջ 14, 17: Նաև, Արաբ Մատենագիրներ, էջ 274, 277 :

կտրտվածու-թյունն ու բաժանվածությունը տնտեսական տարբեր շրջանների, էթնիկական կազմի խայտաբղետությունն ու միմյանց հետ հաղորդակցվելու դժվարությունները, միասնական լեզվի բացակայությունն ու այլ գործոններ: Նույն ժամանակաշրջանում Աղվանից մարզպանության հարավային մասում՝ Կուրի աջափնյակում, հայկական Առանշահիկ տոհմի գլխավորությամբ իրենց ինքնուրույն իշխանությունն են կազմում Ուտիքն ու Արցախը: Պատմականորեն առաջացած նման իրավիճակում, երբ մարզպանության նախկին բաղադրիչները հանդես են գալիս նոր անվանումներով, «Աղուանք» տեղանունն այլևս դադարում է նրանց համար ընդհանուր, հավաքական եզրույթ լինելուց և դառնում է միանգամայն ավելորդ: Սակայն չի վերանում. այլ շարունակվում է շրջանառվել պատմության մեջ, սակայն, աշխարհագրական այլ տարածքի համար: «Աղուանք» եզրույթի գործածության նոր ոլորտը պարզորոշ արտացոլված է Մովսես Խորենացու և Մովսես Կաղանկատվացու երկերում՝ նրանց բերած ավանդության Սիսակ-Առանյան ճյուղում, որում այն «Աղուանքը», որի մասին նրանք խոսում են, տարածվում էր «առ մեծ գետովն, որ անուանի Կուր» և «փ գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն, որ ասի Հնարակերտ»¹: Հետևաբար, ավելի հստակ ձևակերպմամբ, նրանց ճանաչած Աղվանքի սահմանները անցնում էին հյուսիսում՝ Կուր գետով, հյուսիսարևմուտքում՝ Հնարակերտ ամրոցով, իսկ հարավարևելքում՝ Արաքս գետով: Նրա չորրորդ՝ արևմտյան կողմը եզրափակվում էր Մյունիքն ու Արցախը միմյանցից բաժանող Արցախյան, Սևանի ու Մուրղուզի (Միափորի) լեռներով: Ըստ նույն հեղինակների՝ այն բնակեցված էր Հայկի սերունդ Առանից սերված, ուրեմն և հայկական ծագմամբ, ցեղերով՝ արդեն հիշատակված ուտեացիներով, գարդմանացիներով, ծավդեացիներով ու գարգարացիներով²: Այս դիտարկումներից հետևում է, որ սույն Աղվանից աշխարհը թե՛ իր աշխարհագրական սահմաններով, և թե՛ էթնիկական կազմով կատարելապես տարբերվում էր Կուր և Կովկասյան

լեռների միջև ընկած 26, մինչև այսօր էլ անհայտ մնացած ծագմամբ ցեղերով բնակեցված Բուն Աղվանք-Ալբանիայից: Իսկ նման հետևությունից բխում է մի այնպիսի իրական եզրակացություն, որ պատմության ասպարեզում ի հայտ է եկել «Աղուանք» անվամբ մի նոր երկիր, որը, դատելով նրա համար վերը մատնանշած սահմաններից, գտնվել է Կուր և Արաքս գետերի միջև ընկած տարածքում: Հայտնի է սակայն, որ հիշյալ տարածքը դարեր ի վեր զբաղեցնում էին հայկական Ուտիք և Արցախ նահանգները: Ուտի, համադրելով նշված փաստերը միմյանց հետ, կարող ենք լիակատար հիմքով անվարան պնդել, որ նորահայտ «Աղուանքը» պարփակում էր Ուտիքն ու Արցախը, իրենց հայ բնակչությամբ: Ուրեմն, ինչպես պարզվում է, Աղվանից մարզպանության տրոհումից հետո «Աղուանք» տեղանունը մնում ու ամրապնդվում է Հայոց հիմնավորց նահանգների վրա, որոնք էլ, այսուհետ, պատմության մեջ սկսում են հանդես գալ այդ անվամբ:

«Աղուանք» անվանումը պատահականորեն չի մնում ու հաստատվում Ուտիքի և Արցախի վրա: Նրանք այդ անունը նախ կրում էին լինելով Աղվանից մարզպանության մարզեր, և, հետո, մարզպանությունը կազմող իրենց հարևանների համեմատությամբ ավելի կազմակերպված էին, տնտեսապես զարգացած, ունեին միատարր հայ բնակչություն, սեփական գիր ու այդ գրով ստեղծված բարձրարժեք հոգևոր մշակույթ, կառավարվում էին յուրային իշխանների կողմից և օժտված էին հասարակականորեն կենարար այնպիսի որակներով, որոնք գերծ էին պահում նրանց Կուրի ձախափնյակում տեղի ունեցող վերածակվորումներից ու փոխակերպումներից: Նշված առանձնահատկությունների շնորհիվ նրանք պահպանում են իրենց ինքնությունը, մարզպանության մասնատումից հետո Առանշահիկների գլխավորությամբ դառնում ինքնուրույն, բայց և այնպես վերապրուկային ձևով շարունակում կրել իրենց համար աշխարհագրական հասկացություն դարձած «Աղուանք» տեղանունը: Դրանից էլ ելնելով մեր մատենագիրները՝ Խորենացուց սկսած, «Աղուանք» ասելով հասկացել են Ուտիքի ու Արցախի տարածքը, որ այնքան ցայտուն ձևակերպել է Մատթեոս Ուտիայեցին (XI–XII դդ.), ով առանց

¹ Խորենացի, էջ 113, Կաղանկատվացի, էջ 8:

² Խորենացի, էջ 133, Կաղանկատվացի, էջ 8:

այլևայլության, գրում է՝ «յաշխարհն Աղուանից, որ ասի խորին աշխարհի Հայոց»¹: Առկա իրողությամբ պայմանավորված՝ հայ պատմագիտական գրականության մեջ մեկը մյուսի ետևից ի հայտ են գալիս «Աղուանք Հայոց» և «Աղուանից Հայք» հասկացությունները², որոնք, ըստ էության, դառնում են «Հայոց Հյուսիս Արևելից կողմանք», «Կողմն Արևելից», «Խորին աշխարհի Հայոց» և «Խորին Հայք» անվանումներին հոմանիշ եզրույթներ:

Այսպիսով, «Աղուանք» տեղանունը ծագել է Հայոց Արևելից կողմերում, հայերեն «աղու» բառի հիմքի վրա և բնութագրելով երկիրն ամբողջությամբ՝ իբրև արգասաբեր բնաշխարհ, էթնիկական ծագում չունի: Անհայտ է մնում նրա բնակչության ինքնանվանումը, ուստի այս պարագայում ավելի իրական կլինի նրանց անվանել ուղղակի «աղվանացիներ», այսինքն Աղվանից աշխարհի բնակիչներ:

«Աղուանք» տեղանունը միշտ չէ, որ արտացոլել է միևնույն տարածաշրջանը: Այստեղ պարբերաբար տեղի ունեցող վարչական ու քաղաքական փոփոխություններին հանգույն փոխվել է նաև նրա բովանդակությունը և ստանալով նոր իմաստ ցույց տվել այն վարչաքաղաքական միավորը, որն առաջացել էր այդ փոփոխությունների արդյունքում: Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ նկատվում է այդպիսի երեք մեծ ժամանակաշրջան.

1. Պետականության կամ թագավորության շրջան (մ. թ. ա. 1-ին – մ. թ. 5-րդ դարի կես), երբ «Աղվանք» եզրույթը ցույց էր տալիս Բուն Աղվանքի այն տարածքը, որն ընկած էր Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի հարավային՝ Կերատունյան, ճյուղի ու Կուր գետի միջև,

2. Մարզպանական շրջան (5-րդ դարի երկրորդ կես-6-րդ դարի վերջ), որի ժամանակ այն իրենով արտացոլում էր մարզպանության ընդգրկած տարածքը՝ Դեբենտից մինչև Արաքս, և

3. Հետմարզպանական շրջան (6-րդ դարի վերջերից), երբ մարզպանության տրոհումից հետո ամփոփվելով Կուր և Արաքս գետերի միջակայքում, սկսում է ցույց տալ Հայոց Ուտիք և Արցախ նահանգների միացյալ տարածքը, որը պատմագիտության մեջ ստացել է նաև «Հայոց Աղվանք» և «Աղվանից Հայք» անվանումները:

Ուստի, տեղին կլինի ու պատմականորեն ճիշտ որ Աղվանից աշխարհի պատմության ուսումնասիրությունը կատարվի ըստ նշված պատմաշրջանների՝ առանձին-առանձին քննությամբ ու իմաստավորմամբ:

¹ Մ ա տ թ է ո ս Ու ո ռ հ ա յ ե ց ի. Ժամանակագրություն, Երևան, 1991, էջ 246:

² Միքայել Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 131, Մ տ. Կ ա ն ա յ ե ա ն ց. Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի, Վաղարշապատ, 1914, էջ 146-147:

**ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ
СТРАНЫ АЛУАНК
(Кавказской Албании)**

Страна Алуанк была расположена к востоку от Великой Армении, непосредственно примыкая к ней, и занимала территорию, простирающуюся на север от реки Кура до южной – Кераунской ветви Главного Кавказского хребта. Именно здесь в I веке до н. э. сформировалось государство, которое армяне называли “Алуанк”, римляне – “Албания”, грузины – “Рани” или “Эрети”, а ассирийцы и персы – “Аран”, “Ар-Ран” или “Ал-Ран”. В научной литературе страну Алуанк, в отличие от “Балканской Албании”, принято называть “Кавказской Албанией”.

Армянский термин “Алуанк” возник в Северо-восточном крае Армении, в армянской среде, и в основе его лежит армянское слово “агу” (алу – кроткий, сладкий, приятный¹), о чем еще в V веке свидетельствовал патриарх армянской истории Мовсес Хоренаци. Повествуя о деятельности армянского царя Валаршака (Трдат I, 66-88 г.), направленной на укрепление армянской государственности, Мовсес Хоренаци указывал, что государь передал одному из потомков hАйка – Сисаку – обширную территорию “вдоль границ армянской речи”, которая “получила название Алуанк из-за его (Сисака – С. Г.) кроткого нрава, ибо его называли “алу”². Слово “агу” (алу) характеризует Алуанк как “приятную, привлекательную”, а в природно-климатическом смысле – как плодородную страну³, о чем неодно-

¹ Նոր Բաղդիքը Հայկազնի լեզուի, Ե., 1979, էջ 42:

² Мовсес Хоренаци, История Армении, пер. с древнеармянского языка, введение и примечания Гагика Саркисяна, Е., 1990, с. 63-64 (Далее – Хоренаци). Об этом говорит и другой армянский историк VII в. – Мовсес Каланкатуаци, но с той лишь разницей, что название страны он связывает с добрым нравом Арана – потомка Сисака (См. Мовсес Каланкатуаци, История страны Алуанк, пер. с древнеармянского, предисловие и комментарии Ш. В. Смбатяна, Е., 1984, с. 25 (Данные Каланкатуаци).

³ Связян Г. С. История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII в.), Е., 2009, с. 60-61. Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն ժամանակաշրջանից - VIII դարը ներառյալ), Ե., 2006, էջ 51-52:

кратно упоминали античные, армянские и арабские летописцы и географы раннего средневековья¹. Термин “Алуанк”, возникнув в Северо-восточных краях Армении, в период армяно-римских отношений, был ретранслирован армянами римлянам, и последние, придав этому топониму латинское звучание, ввели его в обращение под названием “Албания”. Говоря иначе, имело место обычное замещение звуков “η” на “л” и “у(в)” на “б”, и в результате слово получило соответствующую латинскую транслитерацию.

К изучению этимологии топонима “Аран” (Рани, Ал-Ран, Ар-Ран) первым обратился Н. Марр, взяв за основу исследования современные дагестанские языки. Согласно Марру, в языке одного из дагестанских племен – лаков сохранилось слово “ар” в значении “равнина, долина”, а в языке хыналугов данное слово означает “теплый”, “горячий” и употребляется в значении “низменность”, “зимнее пастбище”².

Таким образом, все эти названия не имели этнической основы, а лишь характеризовали природные особенности этой страны.

ОБ ЭТНИЧЕСКОМ СОСТАВЕ СТРАНЫ АЛУАНК

Страна Алуанк, согласно Страбону, была населена 26-ю существенно отличающимися друг от друга племенами с разными языками, верованиями и укладом жизни, притом племена имели своих царей (племенных вождей)³. Однако античные авторы, не

¹ The Geography of Strabo, XI, IV, 2, 3; Каланкатуаци, с. 25, Сведения арабских источников IX и X вв. по Р. Х. о Кавказе, Армении, Азербайджане (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (Далее – СМОМПК).

² Երևանի Մ. Տ., Ն. Մարրը և VII դարի Հայոց «Աշխարհացոյցը», Ն. Մարրը և հայագիտության հարցերը, Ե., 1968, с. 88-89.

³ Strabo, XI, IV, 6.

дифференцируя, все эти племена называли “alban-albanoi”, и данное название используется исследователями по сей день, но жителей страны, представляющих племена неизвестного происхождения, правильней было бы называть “алуанцы”, в смысле “жители страны Алуанк”, поскольку население страны не имело национальной идентичности.

Среди алуанкских племен различаются в основном два этнических компонента – местный, который, согласно исследователям, принадлежал к кавказской языковой группе, и пришлый, который, в свою очередь, рассматривается как принадлежащий к племенам ирано-скифской языковой семьи¹. Эти племена, жившие на территории будущего Алуанка, положили начало процессу консолидации алуанкских племен, однако в силу многоплеменности, географической и экономической раздробленности региона, а также ряда социальных и политических причин этот процесс остался незавершенным. Именно этим и отличается ее история от истории соседних стран, в которых завершился процесс консолидации и которые достигли этнической целостности.

Множественность племен, трудности контактов разных племен² и незавершенность языковых и культурных процессов в формировании этнической общности явились теми причинами, которые обусловили постепенную ассимиляцию алуанцев и их исчезновение с исторической арены. Процесс их этнической ассимиляции восходит к периоду персидских и арабских завоеваний, но особую интенсивность он приобрел после завоевания края тюрками-сельджуками во второй половине XI в. Так что в формировании современного азербайджанского народа в

¹ Болтунова А. И. Племена, обитавшие на территории Азербайджана в I тысячелетии до н. э. (Очерки истории СССР, первобытнообщинный строй и древнейшие государства на территории СССР, М., 1956, с. 224, 225); Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма, М., 1972, с. 39.

² Strabo. XI, IV, 6.

качестве одного из этнических компонентов приняли участие не алуанцы, задолго до этого исчезнувшие с исторической арены, а составлявшие основную массу тюрков-сельджуков огузские племена. Поэтому ошибочна точка зрения, согласно которой алуанцы являлись одним из предков современного азербайджанского народа¹. Ошибочность такого мнения становится более наглядной, если принять во внимание тот факт, что алуанцы принадлежали к кавказской языковой семье, а язык современных азербайджанцев относится к огузской группе тюркских языков².

К ВОПРОСУ О ГОСУДАРСТВЕ АЛУАНК И ЕГО ЮЖНОЙ ГРАНИЦЕ

В 66/65 гг. до н. э. римский полководец Гней Помпей трижды воевал с царем уже сформировавшегося алуанкского государства – Оройсом и, победив его, завоевал Алуанк, превратив страну в “друга и союзника Рима”. Этот факт указывает на то, что Алуанкское государство возникло до этих событий, приблизительно в начале века. Римлян, как и всех завоевателей, прежде всего интересовали вопросы, связанные с природными богатствами, климатом, географическим ареалом, границами и другими особенностями покоренной страны. В частности, вопрос границ Алуанкского государства был детально освещен известными географами древнего мира – Страбоном (I век до н. э. – I век н. э.), Плинием Старшим (I век н. э.) и Клавдием Птолемеем (II век н. э.). Свидетельства последних дополнили и подтвердили Плутарх, Тацит (оба – I-II век н. э.), Аппиан (II век н. э.), Дион Кассий (II-III век н. э.) и все те авторы, которые упоминают о кавказских

¹ Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, с. 3.

² Подробно см.: Бартольд В. В. Краткий обзор истории Азербайджана (Сочинение, т. II, ч. I, М., 1963, с. 778). Его же. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии (Сочинение, т. V, М., 1958, с. 96).

походах Помпея. Согласно их данным, границы интересующего нас государства простирались на севере до южного Кераунского ответвления Главного Кавказского хребта и являющейся его продолжением реки Соана (Сумгаит), на востоке – до Каспийского моря, на западе – до реки Алазан, а на юге – до реки Кура. Столицей страны являлся город Капалак (Cabalaca) – на месте села Чухур-Кабала Куткашенского района современного Азербайджана¹.

Согласно сообщению Страбона, “албанцы... живут между иберийцами и Каспийским морем, на востоке их страна прилегает к морю, а на западе граничит с иберийцами. Что касается остальных сторон, то северная окружена Кавказскими горами (т. к. эти горы возвышаются над равнинами и называются, в особенности их части, что у моря, Кераунийскими горами), а последнюю сторону образует Армения, граничащая с ней”². Армения же, согласно Страбону, граничила с Алуанком до той территории, где “впадают в (Каспийское – С. Г.) море реки Кир и Аракс”³, то есть до устья этих рек.

По свидетельству Плиния Старшего, “ всю равнину, начиная от реки Кира (к северу – С. Г.), заселяет племя Албанцев, а затем – Иверов, которые отделены от первых рекою Оказаном (Алазаном – С. Г.), текущей с Кавказских гор”⁴. Клавдий Птолемей описывает современный его эпохе Алуанк в тех же границах: “Албания граничит с севера с описанной частью Сарматии, с запада – Иверией..., с юга – частью Великой Армении, идущей от границы с Иверией до Ирганского моря к устью реки Кира”⁵.

¹ Связян Г. С. История страны Алуанк..., Е., 2009, с. 63-83.

² Strabo, XI, IV, I.

³ Там же, XI, I, 5.

⁴ Plin. Nat. History, VII, p. 181 (Далее - Plin).

⁵ Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев, т. I, СПб., 1904, с. 242.

Вслед за греко-римскими авторами о границах Алуанка сообщают и армянские историки.

Вопросом географических границ Алуанка занимались также ряд других исследователей, которые, хоть и ссылаются на сведения упомянутых источников, но по сей день не пришли к общему заключению. При этом их мнения расходятся как в вопросе территориального охвата, так и времени формирования Алуанкского государства. Особенно острые разногласия вызвал вопрос о его южной границе, которая согласно всем источникам – начиная со Страбона, т. е. с I в. до н. э. и до середины V в., проходила по р. Кура. О Куре как границе между Великой Арменией и Алуанком уже упоминалось в вышеприведенных сведениях Страбона и Плиния Старшего. Страбон говорит об этом в разных главах своей “Географии”. Например, говоря о гаваре Шакашен области Утик, географ указывает, что гавар этот граничит с Алуанком, а границей между ними является река Кура: “За этой равниной, – пишет он, имея в виду равнину

Аракса, –идет Сакасена, тоже граничащая с Албанией и с рекой Курой”¹. Принимая р. Кура в качестве границы между этой армянской областью² и Алуанком, Страбон фактически считает эту реку границей между Арменией и Алуанком. Плиний Старший, в свою очередь, перечисляя племена, обитавшие на западном берегу Каспийского моря, отмечает, что алуанцы “расселившиеся по Кавказским горам, доходят, как сказано, до реки Кира, составляющей границу Армении и Иверии”³, тем самым подтверждая вышеприведенную мысль о том, что южной границей Алуанка была река Кура. То, что последняя была границей между Арменией и Алуанком, вслед за Страбоном и Плинием подтверждает Клавдий Птолемей: “Кир, который течет по всей

¹ Strabo, XI, XIV, 4.

² Страбон многократно упоминает о том, что указанная область была армянской и составляла неотъемлемую часть Армении (см.: Strabo, II, I, 14; XI, VII, 2; XI, VIII, 4).

³ Известия древних писателей..., т. II, с. 184.

Иверии и Албании, отделяя от них Армению”¹. Далее Птолемей пишет: “Великая Армения ограничивается с севера частью Колхиды, Иверией и Албанией по вышеуказанной линии, проходящей через реку Кир”², а в заключение говорит об армянских областях, локализованных “между рр. Евфратом, Киrom и Араксом”³.

Эти сведения о реке Куре как пограничной реке между Арменией и Алуанком подтверждаются также сообщениями Плутарха, из которых следует, что алуанцы, с целью напасть на Помпея зимой 66-65 гг. до н. э., перешли реку Кура⁴. Помпей также дважды переходил реку Кура, чтобы напасть на алуанцев⁵. Кстати, как раз эту часть реки Куры алуанцы перекрыли частоколом, чтобы воспрепятствовать их вторжению в Алуанк⁶. Античный автор Дион Кассий также пишет, что Помпей разгромил алуанцев как раз у переправы через Куру⁷. Дион Кассий приводит и другие данные, из которых следует, что страна алуанцев находилась за Курой. Так, рассказывая, что этим наступлением алуанцы вызвали гнев Помпея, он пишет, что римскому военачальнику “очень хотелось отомстить им вторжением в их землю”, но он не смог этого сделать из-за приближающейся зимы и остался зимовать в стране “Анаитис” у реки Куры⁸. А так как

¹ Там же, т. I, вып. I, с. 242.

² Там же, с. 243.

³ Там же, с. 244.

⁴ Плутарх. Сравнительные жизнеописания, т. II, М., 1963, Помпей, XXXIV.

⁵ Там же, XXXV.

⁶ Там же.

⁷ Դիոն Կասսիոս, Հռոմեական պատմություն, XXXVI, 54, 1, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 9, Հին հունական աղբյուրներ, Ա, Հովսեպոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս, թարգմ. Բնագրից, առաջարան և ծանոթ. Ս. Կրկյաշարյանի, Ե., XXXVI, 54, 5:

⁸ Там же.

страна “Анаитис”, по сведениям того же историка, находилась в Армении¹, то это означает, что “земля” алуанцев находилась за ее пределами, т. е. за Курой. Наконец и Стефан Византийский, ссылаясь на Асиния Квадрата, считает, что на правобережье Куры жили оварины и утийцы, заселяющие значительную часть Армении².

Помимо греко-римских историков Куру южной границей считают и армянские авторы, а именно – Фавстос Бузанд (V в.) и автор “Ашхарацуйца” (Армянской географии VII в.). Первый из них, повествуя о вторжении в Армению северных кочевых племен во главе с так называемым мазкутским царем, прозванным Санесаном, указывает, что они, перейдя р. Кура, сразу очутились в Армении: “Перешел свою границу, – пишет Бузанд о Санесане, – большую реку Куру и наводнил армянскую страну”³. В другом месте, говоря уже о периоде, следовавшем за армяно-персидскими войнами 60-70-х гг. того же века, историк пишет, что спарапет армянских войск Мушег Мамиконян сражался против союзника Сасанидского Ирана – Алуанка и в итоге отвоевал захваченные им гавары Армении и “...реку Куру сделал границей между своей страной и Албанией, как было раньше”⁴. Армянский географ же, называя страну Собственно Алуанк, локализует ее “между великой рекой Курой и горой Кавказа”⁵.

¹ Там же, XXXVI, 48, 1.

² Известия древних писателей..., т. I, вып. I, с. 270-271.

³ История Армении Фавстоса Бузанда, перевод с древнеарм. и комментарии М. А. Геворкяна, Е., 1953, с. 15.

⁴ Там же, с. 162 (курсив наш – Г.С.).

⁵ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ, յաւելվածովք նախնեաց, Վենետիկ, 1881, էջ 29 (Далее՝ Աշխարհացոյց): См. также Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Ե., 1963, էջ 105 (Далее՝ Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի):

Таким образом, сведения античных и армянских историков и географов, живших в I в. до н. э. – V в. н. э., приводят к тому неоспоримому убеждению, что на протяжении этого исторического отрезка южной границей Алуанка была р. Кура. Этот факт признают многие исследователи¹. Касаясь этого вопроса, К. В. Тревер находит, что Кура являлась границей между Арменией и Алуанком еще со II в. до н. э.², а согласно К. Алиеву – лишь со II в. н. э.³. По мнению последнего, до этого граница Алуанка проходила по реке Аракс⁴. С точки зрения Ф. Мамедовой Аракс всегда был южной границей Алуанка. Помимо сказанного, произвольно относя данные источников I в. до н. э. к III в. до н. э., Ф. Мамедова полагает, что, якобы, Алуанк еще с указанного века не только занимал территорию между Главным Кавказским

¹ Яновский А. О древней Кавказской Албании (Журнал Министерства народного просвещения, ч. 52, СПб., 1846, с. 97); Юшков С. В. К вопросу о границах древней Албании (Исторические записки АН СССР, т. 1, М., 1937, с. 132, 144), Абас-Кули-ага Бакиханов (Кудси), Гюлистан-Иран, Баку, 1926, с. 8; Еремян С. Т. Атлас к книге “История армянского народа”, ч. 1, Е., 1952, с. 132; Мнацаканян Ас. III. О литературе Кавказской Албании, Е., 1969, с. 15 и сл.; Ուլարշահան Բ., Դրվագներ հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Ե., 1981, էջ 30; Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կառույցներ 387-451 թթ. (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1976, N 2, էջ 77-94); Новосельцев А. П. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, Кавказ и Византия, вып. I, Е., 1979, с. 10-18; Tomaschek. Albania; Albanoi; PWK, p. 1303; Аюпян А. А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, 21-27; Связян Г.С. История страны Алуанк, с. 63-74; Վարդանյան Ա., Աղվանքի պատմա-աշխարհագրական քննություն, Ե., 2013, էջ 69-83;

² Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н. э. - VII в. н. э.), М.-Л., 1959, с. 58.

³ Алиев К. Кавказская Албания (I в. до н. э. - I в. н. э.), Баку, 1974, с. 122.

⁴ Там же, с. 90, 122 и сл.

хребтом и рекой Аракс, но и в сферу его политического влияния на севере входила территория, простирающаяся вплоть до реки Сулак и далее¹.

К. В. Тревер считает, что начиная со II в. до н. э. р. Кура являлась границей между Великой Арменией и Алуанком, и этот факт она увязывает с “захватнической” политикой Великой Армении. Согласно ее мнению, еще в начале II в. до н. э. армянский царь Арташес I (189-160 гг.), якобы, захватил области Утик, Арцах, Пайтакаран и гавар Шакашен, входившие в состав Алуанка, и “с той поры пограничной рекой между Албанией и Арменией античные авторы называют Куру”². Для подтверждения этой мысли она ссылается на данные, приводимые Страбоном по поводу мнимого “завоевания” Арташесом земель соседних стран³. Однако ссылка на эти данные, которые не дают оснований для подобного заключения, представляется неуместной, так как Страбон в перечне стран, подвергшихся завоеваниям, не упоминает ни Алуанка, ни областей, отмеченных К. В. Тревер⁴. К тому же в период, указанный К. Тревер, т.е. во II в. до н.э., Алуанк еще не являлся сформировавшимся государством и, разумеется, Арташес не мог аннексировать какие-либо области несуществующей политико-административной единицы. Игнорирование данного обстоятельства и приводит к антиисторичному и ошибочному заключению.

“Открытие”, сделанное К. Алиевым относительно того, что Кура являлась границей между Арменией и Алуанком только во II в. н. э., основано на произвольных толкованиях данных источников. К примеру, согласно Страбону, “река Аракс течет до границ Албании”⁵. Из этого следует лишь то, что Аракс не

¹ Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. - VIII в. н. э.), Баку, 1986, с. 58.

² Тревер К. В. Очерки по истории... Албании, с. 58.

³ Там же.

⁴ Strabo, XI, XIV, 5.

⁵ Strabo, XI, XIV, 4.

является границей Алуанка, а всего лишь доходит до его границы. Эту мысль К. Алиев “редактирует” следующим образом: “Аракс течет в пределы Албании”¹. Тем самым он пытается приписать Страбону мнимые сведения о том, что Аракс, якобы, протекает по территории Алуанка. Тем не менее в силу сведений из разных источников он вынужден признать, что река Кура являлась границей между Арменией и Алуанком. При этом он заявляет, что она могла быть южной границей Алуанка лишь во II в. н. э. По мнению К. Алиева, рассмотрение Куры в качестве южной границы Алуанка до II в. н.э. является результатом неверных переводов соответствующих данных античных авторов. И с воодушевлением первооткрывателя он приступает к выявлению и “исправлению” наличествующих в них “ошибок”. К. Алиев пишет, что в переводе В. В. Латышева данные, приводимые Плинием (“всю равнину, начиная от реки Куры, заселяет племя албанцев”), вырваны из контекста и создают иллюзию, что алуанцы населяли территорию начиная от Куры, на самом же деле они обитали “вплоть до всей равнины Кюр”², т. е. как на правобережье, так и левобережье Куры. Основываясь на этих “корректурах”, он заявляет: “Данные Страбона, Плиния и Птолемея свидетельствуют о том, что территория Кавказской Албании разделилась на две части: на области, расположенные к северу от Куры, и на области, находящиеся южнее Куры и входившие до этого (до II века н. э. – С. Г.) в состав Албании”³. Однако алиевские переводы являются абсолютно своевольными, а умозаключения – предвзятыми, поскольку они противоречат данным названных авторов, которые находим как в русском

¹ Алиев К., указ. соч., с. 114 (курсив наш – С. Г.).

² Там же, с. 88.

³ Там же, с. 121. Такого же превратного мнения придерживается и грузинский историк Т. Папуашвили, который считает, что рекой Курой Алуанк разделялся на две части: левобережный и правобережный Алуанк (см.: Папуашвили Т. Вопросы истории Эрети, Тбилиси, 1970, с. 5 (на груз. яз.).

переводе В. В. Латышева, так и в английском¹, тем более, что переводы сопровождаются греческим оригиналом. Так что, выискивая ошибки там, где их нет, К. Алиев занимается подтасовкой исторических фактов. Высказывая свое несогласие с теми исследователями, которые до II в. южной границей Алуанка считают реку Куру, он безапелляционно заявляет, что река Кура была границей между двумя странами “только во II в.”².

Точно так же с данными источников обращается и Ф. Мамедова. Оставив в стороне многочисленные сведения античных и армянских историков о том, что река Аракс являлась одной из рек Армении³, а, следовательно, не могла быть южной границей Алуанка, она, как и предыдущий автор, данные о р. Аракс объявляет противоречивыми и исторически неверными. Ошибочными она называет также и те сведения Страбона, согласно которым Шакашене и Араксена упоминаются в качестве армянских гаваров. При этом Ф. Мамедова считает гиперболизированным и тенденциозным свидетельство Фавстоса Бузанда о Куре как границе между Алуанком и Великой Арменией и об Алуанке и алуанцах в целом. Помимо этого она называет необоснованными сведения Бузанда и автора “Ашхарацуйца” об Утике, Арцахе, Шакашене, Гардмандзоре и Пайтакаране как исконно армянских областях⁴ и т. д., поскольку эти исторические данные противоречат ее интересам.

Ф. Мамедовой представляются неверными сведения Страбона, Плутарха, Плиния Старшего, Аппиана и Диона Кассия о Куре как границе между Арменией и Алуанком. Она считает, что

¹ Ср. Известия древних писателей..., т. II, с. 181; Pliny, Natural History (“All the plain from the Kur onward is occupied by the race of the Albani”), VI, 11.

² Алиев К., указ. соч., с. 122.

³ Strabo, XI, I, 5; IV, 2; XIV, 4, 6, 7; Известия древних писателей..., т. II, с. 181; Помпоний Мела (там же, с. 125); Птолемей (там же, т. I, вып. I, с. 244); Хоренаци, с. 93, 99.

⁴ Мамедова Ф. Политическая история... Албании, с. 120, 146.

р. Кура рассматривалась в качестве границы Армении и Алуанка лишь в силу некритичного подхода исследователей к свидетельствам указанных авторов. Помимо этого Мамедова призывает не верить античным авторам, поскольку, на ее взгляд, “их информация носила случайный и противоречивый характер и вполне могла быть неточной”¹. Свой призыв она обосновывает тем, что в основе сообщений данных авторов лежат сведения Эратосфена, Патрокла и участников кавказского похода Помпея, которые обладали неполноценными знаниями по географии Кавказа, так как их “...целью было преследование понтийского царя Митридата, а вовсе не изучение Албании”. Однако обвинения Ф. Мамедовой в адрес античных авторов целиком надуманы и беспочвенны. В основе описания Алуанка и особенно данных Страбона лежат не сведения Эратосфена, Патрокла или случайных участников походов Помпея, а свидетельства компетентных людей: в основном это военные дневники и отчеты участника и очевидца походов Помпея – военного, политического и государственного деятеля Феофана Митиленского². Являясь официальными докладными записками, достоверными государственными документами, они содержали множество сведений не только по вопросу границ Алуанка, но и его социальной, экономической и политической жизни, поскольку, как было уже отмечено, римских завоевателей именно в этом плане интересовали подлежащие завоеванию страны. Увлеченная поисками противоречий в данных Страбона (и других авторов), Ф. Мамедова указывает на критическое отношение Страбона к источникам, на которые он ссылается, и, в частности, к Посидонию³, подчеркивая противоречивость приводимых им сведений⁴. Но такой

¹ Там же, с. 120.

² Միլլիթյան Հ. Ս., Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1978, N 1, էջ 95 -104):

³ Strabo. XI, 1, 6.

⁴ Мамедова Ф. Политическая история... Албании, с. 119.

подход является антинаучным. Напротив, взыскательное отношение Страбона к источникам могло подвигнуть добросовестного исследователя сделать объективное заключение о научно-критическом, аналитическом подходе Страбона к используемым им сведениям. Именно в результате тщательного отбора Страбон использовал данные Феофана Митиленского¹, которые никак нельзя считать “случайной информацией”. Значит, Страбон оперирует данными надежных и достоверных источников, которые легли в основу описания политического, социально-экономического и географического положения Алуанка I в. до н. э. – I в. н. э., а это явствует о том, что южная граница Алуанка в указанный период проходила по р. Кура.

Отрицая достоверность данных античных авторов о Куре как границе между Арменией и Алуанком, Ф. Мамедова указывает на Мовсеса Хоренаци и Мовсеса Каланкатуаци, которые хорошо знали регион и, якобы, в качестве южной границы Алуанка указывали реку Аракс. С этой целью она ссылается на те их данные, которые говорят о том, что царем Валаршаком легендарный Аран был назначен наместником в северо-восточных областях, и ему была передана территория “от реки Ерасха до крепости, называемой Хнаракерг”². Ни у одного серьезного исследователя не возникало, да и сейчас не возникает сомнений в том, что эти сведения Хоренаци и его последователя Каланкатуаци касаются имевших место в Армении преобразований, приведших к созданию нового армянского наместничества на северо-востоке страны. Уже сам факт, что основателем нахарарств, да к тому же “вдоль границ армянской речи”³, являлся армянский царь, указывает на то, что легендарный Аран не мог унаследовать иные, т.е. не армянские территории. При этом Ф. Мамедова усматривает в этих данных не только свидетельство об

¹ Միլլիթյան Հ. Ս., նշվ. աշխ.:

² Хоренаци, с. 64.

³ Хоренаци, с. 63.

Араксе как южной границе Алуанка, но и называет Арана первым правителем Албании и предком алуанцев¹. Но власть этого “предка” распространялась отнюдь не на ту территорию, искусственное расширение границ которой считает своей миссией Ф. Мамедова. Проходя на юге по реке Аракс, на западе – у крепости Хнаракерт, граница “предка албанских племен” на севере, как отмечает Хоренаци, “доходила до реки Куры”. Историк пишет: “[Валаршак–Г.С.] учреждает наместничество в великом и славном, многолюдном Северо-восточном крае, вдоль большой реки по названию Кур, что прорезает обширную равнину, (назначив) Арана, мужа именитого, первого во всех делах мудрости и разума”². Значит, территория Арана на севере ограничивалась течением Куры, и его власть не распространялась по ту сторону реки, где находилась страна Алуанк. Таким образом, на юге, до реки Аракс, был расположен не Собственно Алуанк, а владения Арана, которые были отделены от него рекой Курой, что уже исключает возможность их отождествления. По той же логике Аран не мог быть прародителем алуанкских племен, обитавших к северу от Куры. Владение Арана, называемое армянскими историками “Алуанком”, охватывало территорию, которая на севере граничила с рекой Курой, на юго-востоке – рекой Аракс, юго-западе – с Арцахскими горами, северо-западе – с крепостью Хнаракерт, тем самым образуя треугольник, включающий армянские окраинные области Утик и Арцах. Доказательством того, что владением Арана являлся именно этот край, служит тот факт, что согласно цитируемым нами историкам, от Арана происходят лишь племена живших в этом треугольнике утийцев, гардманцев, цавдейцев и гаргарейцев³. Как видим, “Алуанк” армянских историков по своим географическим гра-

¹ Мамедова Ф. Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, с. 39, 140. и сл. Её же, Политическая история ... Албании, с. 101 и сл.

² Хоренаци, с. 63-64.

³ Там же, с. 64, Каланкатуаци, с. 25.

ницам и армянскому населению отнюдь не соответствует “Албании” греко-римских источников. В силу сказанного данные Хоренаци и Каланкатуаци о границах владения Арана не могут стать основанием для того, чтобы границы Собственно Алуанка довести до Аракса. Напротив, они служат неопровержимым доказательством того, что южной границей Алуанка была река Кура.

Таким образом, несмотря на усилия ряда исследователей исказить исторические факты и истолковывать их в выгодном для себя свете, выдавая желаемое за действительное, анализ приводимых историками сведений убеждает в том, что река Кура была границей Алуанка на протяжении всей истории существования государства Алуанк, т. е. с I в. до н. э. и до середины V в. н. э.

Административно-политический статус Утика и Арцах с древнейших времен до середины V века

Помимо греко-римских и армянских источников, свидетельствующих о том, что Кура являлась границей между Великой Арменией и Алуанком и что правобережье Куры является армянской территорией, имеются также и прямые указания источников, подтверждающие данный факт. Как явствует из вышеизложенного, географически эта территория охватывала армянские области Арцах и Утик с их армянским населением¹.

Утик (Отена, Отене), согласно “Ашхарацуйцу”, являвшийся двенадцатой областью Великой Армении и простиравшийся к западу от реки Аракс, между Арцахом и р. Кура, имел семь про-

¹ Об этом см. также: Связян Г. С. Арцах в исторических первоисточниках (ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», արտահետսկի Լրաբեր, 1989, N 11, с. 3-14). Նաև Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-րադարական կազմությունը, էջ 77-94; Շահնազարյան Ա., Մարտահրավեր գիտությանը (Կրկին Ռամիզ Մեհրիկի «գլուխգործոցի» մասին (ԿԷՄ, համահայկական հանդես, Գ (Թ) տարի, 2011, N 2 (34), էջ 164-184):

винций, хотя при поименном перечне их насчитывается восемь: “Ути, – как указано в первоисточнике, – начинается от Ерасха и располагается между Арцахом и рекой Кура; имеет семь провинций, захваченных Алуанком: Аранрот, Три, Ротпацеан, Агуз (Алуз), Тучкатак, Гардман, Шикашен, Утиарандзнак”¹. Его центром был город Партав в провинции Утиарандзнак. Эта область отличалась богатством растительного и животного мира.

В целом Утик с его провинциями территориально соответствовал некоторым районам области Тавуш Республики Армении, областям Казах, Тоуз, Шамхор, Ханлар, Касум-Исмаилов, Мир-Башир, Барда, Евлах современной Республики Азербайджан, а также некоторой части Агдамского, Шаумянского и Мартакертского районов Республики Арцах.

Арцах (по другой транслитерации Ардзах) был одной из пятнадцати областей Великой Армении, находился к востоку от Сюника и непосредственно граничил с ним; территория его простиралась вплоть до Утика². Южная его граница проходила по реке Аракс, а северная тянулась до левого берега притока реки Лопнас (Агстев). Арцах, очерченный границами, указанными в “Ашхарацуйце”, являлся десятой областью Великой Армении и включал двенадцать провинций: Миюс (Другой) hАбанд, Вакуник, Бердзор, Мецаранк, Мецкуанк, hАрчланк, Муханк, Пианк, Пацканк, Сисакан и Котак, Кустипарен, Хохт³.

Территория, на которой был расположен Арцах, соответствует азербайджанским районам Кедабек и Дашкесан, территории Республики Арцах, районам Карвачар (Кельбаджар), Джебраил, части Агдама и Шаумяна, находящегося за пределами Утика, а также части Физули и Кубатлы. Остальная часть послед-

¹ Աշխարհացոյց, էջ 33, Также, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109:

² Там же.

³ Там же.

него (Кубатлы), наряду с территорией Кашатах (Лачин), входила в состав Сюникской области. Арцах отличался богатством флоры и фауны, наличием полезных ископаемых, густых лесов, пастбищ и неприступных гор. Население его состояло из армян.

Эта область Армении вошла в историю под разными топонимическими названиями: Уртехини, Орхистене, Арцах (Ардзах), Покр (Малый) Сюник, Цавдейское княжество, Хачен, Карабах. Сведения об Утике и Арцахе восходят к клинописному периоду истории Армении, когда утийские племена составляли часть большого армянского племенного объединения “Этиуни”, простиравшегося от Тайка до Сюника, озера Севан и далее на северо-восток, а также на территорию области Айрарат Великой Армении и сопредельных ей районов¹. Об Утике как составной части Армении Страбон пишет, что Утик являлся армянским еще с древнейших времен и представлял собой лучшую часть земли Армянской. “Саки, – пишет греческий историк, – совершали набеги. Они захватили Бактрию и завладели лучшей землей Армении, которой они оставили название от своего имени Сакасена”². Упомянутые походы саков (скифов) относятся к VII в. до нашей эры, и автор “Географии”, вскользь говоря об этом, констатировал тот факт, что саки еще задолго до указанной даты завоевали Утик, являющийся частью Армении.

В то же время в надписи, составленной Сардури II (764-735 гг. до н. э.)³, указана область Арцах в форме “Уртехини – kurUrtehini” как составная часть Айраратского царства⁴.

¹ Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոնիստիկա, հ. 1, Ե., 1981, էջ 42, ծան. 2: См. также Յովհաննէս Շարաֆեղեան, Մեծազոր տեղականներ (Այրարատում եւ հարակից նահանգներում), Ե., 1998, էջ 173-174, 215:

² Strabo. XI, I, VIII, 4:

³ Меликишвили Г. А. Урартские клинописные надписи, М., 1960, с. 310, N 161.

⁴ Капанцян Г. А. Chetto-Armeniasa, Е., 1931, с. 104. На это указывает и Ованес Карагезян (См. Մեծազոր տեղականներ, էջ 41, 272):

Сказанное, как и факт нахождения Утика в Великой Армении, подтверждается сообщением Мовсеса Хоренаци о борьбе за власть между представителями двух армянских династий – Ервандом и Арташесом, развернувшейся в Утике. “В области Утик, – сообщает Хоренаци, – Еруанда застаёт весть о том, что персидский царь собрал большую рать под начальством Смбата, чтобы напав на тебя, возвести молодого Арташеса на положенное ему царство”¹. Уже то обстоятельство, что, согласно сказанию, представители разных армянских родов свой династический спор решают в Утике, явствует о том, что эта область и тем более расположенная к югу от нее область Арцах издревле являлись органическими частями Армении и задолго до царя Арташеса входили в состав Ервандидской Армении².

Победа Арташеса над Ервандом привела к тому, что вся территория Ервандидской Армении, а значит и Утик и Арцах перешли к основателю новой династии в Армении, а в дальнейшем переходили по наследству к потомкам Арташеса. Доказательством тому служат как археологические, так и письменные данные. На территории между Утиком и Арцахом лежат развалины поселений, которые местные жители называют “Ткракертом” или “Тарнакертом”, что является местным звучанием названия “Тигранакерт”³ и, несомненно, связано с именем их основателя Тиграна Великого. О том же поселении под названиями “Тигранакерт”, “Минос (Другой) Тигранакерт” и “Ткракерт” упоминают и армянские историки Себеос⁴ и Мовсес Каланкатуаци⁵. Приводимые факты являются достоверным свидетельством того, что Утик и Арцах, на территориях которых был

¹ Хоренаци, с. 95-96.

² Хоренаци, с. 95-96.

³ Բարխուդարյան Ա.Գ., Արցախի, Շաքիի և Փանիսոսի իշխանությունները IX-X դդ., ՊԲՀ, 1971, N 1, էջ 66, Դիվան հայ վիճագրության, արտ. V, Արցախ, էջ 135:

⁴ История епископа Себеоса, пер. Ст. Малхасяна, Е., 1939, с. 80.

⁵ Каланкатуаци, с. 151.

основан город, являлись составными частями государства этого выдающегося представителя династии Арташесидов¹.

Факт нахождения Арцаха и Утика в составе Великой Армении в этот период и позже подтверждается также данными греко-римских источников и, в частности, уже знакомыми нам сведениями Страбона об Утиксской области Шакашене как области, граничащей с Албанией по реке Куре², и об Арцахе, упоминающемся под названием “Орхистене” как провинции Армении. В связи с Орхистеной он пишет: “Провинцией Армении является Фавена, а также Комисена и Орхистина, выставляющая наибольшее число всадников”³. Страбон, как известно, жил в I до н.э. – I в. н.э., и определение им политического статуса Арцаха и Утика относится к этому времени. Об армянской области Утик и утийцах в качестве живущих в Армении племен, говорит, как было отмечено нами, также историк второй половины II в. Асиний Квадрат и, с ссылкой на него, Стефан Византийский (V в.): “Отины (т.е. утийцы – С. Г.) [живут] в Армении”, – отмечает Квадрат⁴, одновременно приводя следующее пояснение: “Вокруг рек и Кира живут Оварены и Отины, составляющие значительную часть Армении”⁵. “Отина – область Армении”, – подтверждает Стефан Византийский⁶. Таким образом античными авторами зафиксировано не только то,

¹ В последние годы научной экспедицией Института археологии и этнографии НАН РА во главе с доктором исторических наук Г. Петросяном на территории поселения регулярно ведутся раскопки, которые год за годом выявляют все новые и новые вещественные доказательства о том, что оно, следовательно, и весь регион являлись частью Великой Армении; См. Պետրոսյան Հ., Ժամկոչյան Ա., Հայերեն արձանագրություններով սկսված Արցախի Տիգրանականի իշխանության հաղորդում, ՊԲՀ, 2009, N 1, էջ 166-176:

² Strabo, XI, 1, 6.

³ Там же, XI, XIV, 4.

⁴ Известия древних писателей..., т. I, вып. I, с. 271.

⁵ Там же, с. 270.

⁶ Там же.

что Утик, следовательно и Арцах, является армянской областью, но и то, что утийцы составляли значительную часть населения Армении.

В последующие века, в царствование Аршакидов, упомянутые области находились в составе Армении. Это следует из свидетельства Агатангелоса о том, что подосланный сасанидским царем Арташиром с целью покушения на жизнь армянского царя Хосрова Великого (Трдата 2-ого – С. Г.) (216- 252 гг.) Анак Партев прибыл в Утик, в город Халхал– зимнюю резиденцию армянских царей¹, где отдыхал Хосров Великий. Поскольку Утик с городом Халхал находился в пределах армянского царства, то, стало быть, и в III в. области Арцах и Утик являлись частью Армении. Согласно армянским источникам, Арцах и Утик в состав Великой Армении входили и в IV в. Доказательством сказанному является то, что Григорий Просветитель, по данным Фавстоса Бузанда и Ухтанеса, занимаясь возведением церквей в Великой Армении, сооружал их как в Арцахе, в селе Амарас АБандского гавара, так и в Утике, в гаваре Гардман².

В армянской историографии Арцах был известен также под названием “Покр (Малый) Сюник”, которое, кстати, сохранилось и в названии арцахского гавара “Сисакан-и-Котак” (“Сисакан”, т. е. “Сюник” и “Котак” – “Покр-Малый”, что дословно означает “Малый Сюник”).

Область под названием “Покр Сюник” упоминается, в частности, у Мовсеса Хоренаци. Рассказывая об убийстве юного Григориса на Ватнеанском поле, историк пишет, что “его дьяконы подняли тело и перенесли в Малый Сюник и похоронили в аване “Амарас”³.

Источники явствуют о том, что Арцах и Утик были в

¹ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, Ե., 1983, էջ 30:

² Бузанд, с. 14; Ուխտանէս Էփրէսեան, Պատմութիւն հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 100:

³ Хоренаци, с. 149.

составе Великой Армении и в V в. К примеру, Корюн, повествуя о просветительской деятельности Месропа Маштоца, отмечает, что занимаясь распространением письменности в разных краях Армении, Маштоц получил самую активную поддержку у Хурса, князя Гардмана¹. Не будь Утик армянской областью, Маштоцу не довелось бы распространять там армянскую письменность, и Хурс не оказал бы ему столь необходимой поддержки.

Следует отметить, что в армянской историографии имеются также свидетельства, по которым Утик и Алуанк, равно как и Арцах и Алуанк, упоминаются в качестве суверенных стран. Как указывает Каланкатуаци, Месроп Маштоц “возобновил и укрепил веру христианскую, распространив проповедование Евангелия в гаваре Ути, в Алуанке, в Лпинке, в Каспии, до ворот Чора”².

В свою очередь Егише, рассказывая о раскольнической деятельности Васака Сюнеци в преддверии армянской освободительной войны в 450- 451 гг., пишет, то Васак Сюни развернул свою раскольническую деятельность во всех краях “страны, где было [много] крепостей, в Тморики и Кордике, в Арцахе, в Албании, в Иверии и в стране Халтике”³. Упоминание областей Арцах и Утик отдельно от Алванка есть красноречивое доказательство тому, что они являлись сугубо армянскими областями, ничем не связанными с Алванком.

Таким образом, вышеприведенные данные армянских и античных авторов однозначно свидетельствуют о том, что до середины V в. Арцах и Утик сохраняли статус древнейших областей Великой Армении.

¹ Корюн. Житие Маштоца, Е., 2005, с. 148.

² Каланкатуаци, с. 60.

³ Егише. О Вардане и войне армянской, пер. с древнеармянского акад. И. А. Орбели, Е., 1971, с. 91.

УТИК И АРЦАХ ВО ВНУТРЕННИХ И ВНЕШНИХ СНОШЕНИЯХ ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ

Согласно известным на сегодняшний день летописным данным, Утик и Арцах еще с древнейших времен принимали активное участие во всех событиях, происходящих в родной стране. Яркие примеры сказанному сохранились в народных сказаниях. Вот о чем повествует одно из них: некий, несомненно, могущественный и влиятельный муж по имени Вардгес по прозвищу “Манук” (отрок) из провинции Тухов Утиксской области¹ направился к Ерванду I Сакавакяцу (Кратковечному) просить руки его сестры. Взяв в жены сестру Ерванда I, он основал поселение неподалёку от реки Касах, которое назвал своим именем – Вардгесаван и обосновался там. Спустя много лет, во II в. армянский царь Валарш I (117-140) “обнес [это поселение – Г.С.] стеной и мощным валом и назвал Валаршапат, превратив его в столицу Великой Армении”².

Таким образом, согласно сказанию, основоположником одной из столиц Великой Армении был упомянутый Вардгес из гавара Тухов Утиксской области; изложенное подтверждает, что Утик издревле являлся территорией Великой Армении и принимал активное участие в перипетиях её общественной жизни.

То же самое можно сказать и об Арцахе. По свидетельству Страбона, Арцах был богат выгонами для скота, здесь, в частности, было развито коневодство. Он же сообщает, что сатрап Армении ежегодно в качестве дани посылал персидскому царю

¹ Современное село Тавуш (Тоуз) области Тавуш (См. Շահնազարյան Ա., Մարտիրոսի վեր գիտությունը, էջ 179-180: Также, Պ. Մ. Մուրադյան, «Տուխաց գավառի» տեղադրման հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1979, № 1, էջ 248-249:

² Хоренаци, с. 114, подробный анализ сказания см. Մանուկ Արենյան, Երկեր, հ. Ա, Ե., 1966, с. 126-130.

20 тыс. жеребцов никейской породы к празднику, посвященному богу Мигру¹. Сопоставляя это свидетельство с данными Страбона о том, что область Орхистене – Арцах выставляла на поле битвы огромное число всадников², можно с уверенностью утверждать, что одним из центров коневодства в стране был Арцах и что именно эта область являлась поставщиком лошадей, составлявших основную часть дани, выплачиваемой Персии. Помимо отмеченного Арцах принимал активное участие во внешней и внутренней жизни Великой Армении. Так, по данным Агатангелоса, когда Григорий Просветитель был послан в Кесарию для рукоположения католикоса Армении, в числе сопровождавших его лиц были князья вышеупомянутых провинций: “Царь (Трдат – С. Г.), – пишет автор истории обращения армян в христианство, – “тотчас же спешно, в смятении и в душевном ликовании, созвал вместе главных нахараров и наместников областей: первым был князь из рода Ангех, ... одиннадцатый – князь страны Сюникской, двенадцатый – князь страны Цавдеев (Арцах – С. Г.), тринадцатый – князь утийцев и послал их в город Кесарию, сопровождать Григория для рукоположения патриарха своей страны”³.

По характеристике, данной самим Агатангелосом, они были избранными князьями из рода Торгома (Тогармы) Великой Армении, наместниками областей и провинций и командующими армией, насчитывающей несметное число воинов⁴. Спустя какое-то время в той же роли выступил утиксский князь из провинции Гардман, который с той же целью сопровождал в Кесарию другого священнослужителя – Шаака”⁵.

Упоминание князей Утика и Арцах в ряду избранных

¹ Strabo, 11,14, 9.

² Там же, XI, XIV, 4.

³ Ագաթանգեղոս, с. 446.

⁴ Там же.

⁵ Бузанд, с. 72.

Земли Армянской и вовлечение их в события, имеющие для страны судьбоносное значение, свидетельствует об их влиятельности, высоком авторитете и деятельном участии во всех происходящих в их родной стране событиях.

Факты, касающиеся участия Утика и Арцаха во внутренних и внешних сношениях родины, не ограничиваются лишь приведенными выше. Впадателям Утика, Арцаха, а также ряда других княжеств была доверена охрана северных границ Армении, требовавшая особой бдительности и постоянной готовности в силу грозившей со стороны Кавказского перевала опасности – бесконечных набегов северных кочевых племен. Эта их обязанность была закреплена документом под названием “Зоранамак” (Воинская грамота), где указано также число воинов, которые должны были решать поставленные перед ними задачи. Согласно документу, в котором наряду с Утиком и Арцахом был указан также Гардман, являвшийся гаваром Утика, каждый из них для осуществления указанных целей имел в своем распоряжении по 1000 воинов¹. К сказанному добавим, что Утик и Арцах среди армянских нахарарских домов по положению в иерархической лестнице занимали соответственно 23-е и 28-е места в числе 70 нахарарских домов, что было определено другим документом, известным под названием “Гаһнамак” (Разрядная грамота)².

Арцах своим географическим положением, непроходимыми дремучими лесами и высокими горами служил природным убежищем. По свидетельству историка Егише, после Аварайрской битвы (451 г.) многие повстанцы укрылись в Арцахе и оттуда регулярно посылали гонцов к гуннам, чтобы последние выступили против Сасанидского Ирана и совместно с ними сумели бы вновь разжечь пламя восстания³.

¹ Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана, Е., 1971, с. 251-252.

² Там же, с. 249-250. В этом документе Утик называется “Гардман”, а Арцах – “Второй Сюник”.

³ Егише, с. 256.

Об участии Арцаха и Утика в общественной жизни Армении на примере Утика говорит Хоренаци в своем повествовании о гардманском князе по имени Хосров. По его рассказу, вышеупомянутый князь, принимая участие в одном из придворных пиршеств, стал ухаживать за придворной танцовщицей, и в ответ на приказ правящего в те годы в Армении перса Шапуха (415-419) о его аресте, покинул дворец с вызывающим видом, держа руку на рукоятке меча, и никто не посмел его задержать¹.

Таким образом, данные античных, а также древних и средневековых армянских источников относительно Утика и Арцаха свидетельствуют о том, что упомянутые области, являясь армянскими провинциями, не оставались в стороне от общественной и политической жизни страны и принимали активное участие в ее внешних и внутренних сношениях.

НАСЕЛЕНИЕ

Интересующие нас области Утик и Арцах были заселены с древнейших времен. Свидетельством тому являются археологические находки в пещере Ворван села Азох² (ҺАдрутский район Нагорно-Карабахской республики, исторический гавар Арцаха Миюс (другой) ҺАбанд), относящиеся к эпохе палеолита: орудия труда, отходы производства, кости домашних животных и птиц, а также хорошей сохранности челюсть раннего неандертальца³.

¹ Хоренаци, с. 197.

² Բարխուդարյանց Ա., Արցախ, Բաղն, 1895, էջ 88: Этот палеологический памятник известен в научной литературе под названием “Азох”. “Азох” – чисто армянское слово, которое на древнеармянском языке (грабаре) означало “неспелый виноград” (Աճախյան Հր., Հայերեն արվեստագիտական բառարան, Կ., Ե., 1971, էջ 87).

³ Гусейнов М. Древний палеолит Азербайджана, Баку, 1985, с. 22-32.

Население Арцаха и Утика, пройдя все этапы развития человечества, обрело определенный антропологический тип, именуемый “арменоид”. Сказанное говорит о неоспоримости того факта, что основную массу аборигенов Утика и Арцаха составляли представители арменоидного типа – армяне.

Касаясь вопроса о населении Утика и Арцаха, Ф. Мамедова умышленно умалчивает об аборигенах края – армянах, полагая, видимо, что тем самым она лишает край его коренного армянского населения. Между тем сведения греко-римских и армянских историков и географов свидетельствуют о том, что издревле Утик и Арцах были населены армянами. Еще Страбон писал, что все народности, живущие в Армении, а значит и население исследуемого края во времена армянского царя Арташеса I (189-160 гг. до н. э.) говорили на одном, т. е. на армянском языке¹. Приводимые Мовсесом Хоренаци свидетельства об основании армянского нахарарства во главе с Араном по принципу “вдоль границ армянской речи”² также не оставляют сомнений в том, что население нахарарства говорило на армянском языке, так как находилось в пределах “армянской речи”. Вышесказанное подтверждается еще и тем, что с целью распространения армянской письменности Месроп Маштоц в упомянутых областях открывал школы и занимался образовательно-просветительской деятельностью³, которую он мог осуществлять лишь в армяноязычной среде. Как было уже сказано, первый духовный пастырь армян Григорий Просветитель возводил храмы в областях Гардман (Утик) и Амарас (Арцах). Данный факт, безусловно, свидетельствует о том, что жители указанных областей были армянами, которые в 301 году, как и весь армянский народ, приняли христианство в качестве государственной религии и, в силу своего вероисповедания, являются приверженцами Армянской

¹ Strabo, XI, XIV, 5.

² Хоренаци, с. 63.

³ Корюн, с. 148, Хоренаци, с. 193-164, Каланкатуаци, с. 60-61.

Апостольской церкви. Об этом же свидетельствует армянский католикос и историк IX-X веков. Ованес Драсханакертци, который в период арабского владычества жил жизнью пилигрима и нашел пристанище в Восточных краях Армении, ибо там жили люди “его рода и вероисповедания”¹.

О том, что регион был населен армянами, свидетельствуют также иностранные историки, одним из которых был персидский автор XIII века. Описывая Арцах того периода, когда Арцах уже назывался Хаченом, он пишет: “(Хачен - С. Г.) – это неприступная местность, находящаяся в Аране (Армении - С. Г.) среди гор и лесов. Его жители – армяне. ...своего правителя называют царем... Там есть неприступная крепость”².

Поскольку жители Арцаха (Хачена) были армяне, то, разумеется, они говорили по-армянски. Как указывают грамматики раннего средневековья, они говорили на том диалекте армянского языка, который назывался “арцахским” (современный карабахский диалект). Из числа этих грамматиков Степанос Сюнеци, советуя для усвоения армянского языка хорошо изучить его диалекты, пишет: “И для знания языка твоего требуется знакомство со всеми говорами периферии, такими как [говоры] Корчайка и Тайка, и Хута, и Армении Четвертой, и Спера, и Сюника, и Арцаха”³. Позднее другой армянский грамматик, рабунапет Гладзорского университета Есайи Нчеци особо подчеркивал, что перечисленные Степаносом Сюнеци диалекты относятся к армянскому языку: “Языку не других народов, а

¹ Հովհաննէսի կաթողիկոսի Դրախաւակերտցոյ, Պատմութիւն հայոց, Ե., 1996, էջ 220:

² Аджа Иб Ад-Дунаи, Чудеса мира, критический текст, перевод с персидского, введение, комментарий и указатели Л. П. Смирновой, М., 1993, с. 199.

³ Адонц Н. Дионисий Фракийский и армянские толкователи, СПб., 1915, с. 187.

собственного народа»¹.

Исходя из названия “Аран”, арабские авторы этот диалект армянского языка называют “аранским”².

Следовательно, яснее ясного, что Степанос Сюнеци писал об армянском языке, на котором говорили по всей Армении, как в центральной ее части, так и на периферии, о языке, используемом всеми и понятном всем. Стало быть, нет сомнений, что Арцах и Утик были древними армянскими областями, население которых составляли армяне, говорящие на местном диалекте армянского языка.

Арцахский диалект имел широкое географическое распространение. На нем говорили не только в Восточных краях Армении, но и за их пределами.

Реальную картину об этнической принадлежности и языке жителей Восточных краев Армении дают тысячи надписей, сохранившихся на храмовых строениях, архитектурных сооружениях и надгробных памятниках по всей территории Арцаха³. Эти надписи на армянском языке неопровержимо свидетельствуют о том, что живущий здесь народ говорил и писал на своем родном языке, каковым являлся арцахский диалект армянского языка. Следует отметить, что на территории Арцаха и Утика жили и другие этнические группы, но они составляли абсолютное меньшинство аборигенов и не играли ощутимой роли в жизни региона.

¹ Եսայի Ալեքի, Վերլուծութիւն քերականական, աշխատասիրությանը Լ. Գ. Խաչերյանի Ե., 1996, էջ 220:

² СМОМПК, вып. 29, с. 20; вып. 38, с. 12.

³ Դիվան հայ վիմագրության, սր. V, Արցախ, 318 էջ:

РАЗВИТИЕ СОБЫТИЙ В РЕГИОНЕ И ОБРАЗОВАНИЕ АЛУАНКСКОГО МАРЗПАНСТВА

В середине V века в регионе происходят события, которые меняют географическую картину Закавказья, тем самым изменяя и административно-политический статус упомянутых областей.

В указанное время в Закавказье господствовал Сасанидский Иран, времена тирании которого стали тяжелым периодом для местных народов. Князья и все знатное сословие были лишены своих прав, из года в год повышались налоги, царили произвол и насилие. Усилились религиозные гонения, за которыми последовали требования вероотступничества. Все это вызывало недовольство населения, подымая его на борьбу с персидской деспотией. В 450-451 гг. армяне во главе со спарпетом (полководцем) армянских войск Варданом Мамиконяном вступили в борьбу с Персией. Примеру армян вскоре последовали алуанцы. Они, во главе со своим царем Ваче II, воспользовавшись тем, что после смерти Иездигерда II сыновья последнего были заняты борьбой за корону, развернули антисасанидское движение, которое во времена правления арийского царя Пероза (459-484 гг.) переросло в вооруженную борьбу и в течение двух лет (460-461 гг.) являло собой серьезную опасность для Персии. Чтобы сохранить и укрепить свое господство над Великой Арменией, Алуанком и Иберией (Грузией), Сасаниды прибегали к различным методам, один из которых предполагал упразднение царской власти на местах и создание марзпанской системы администрирования во главе с персидскими марзпанами (правителями). Согласно свидетельству сирийского летописца VI века Мшиха Зеха, “Покорив всех царей Востока (персы – С. Г.), вместо них назначали подчиненных им правителей и марзпанов”¹. На

¹ Մշիխա Զեխա, Ադիաբենի եկեղեցու պատմություն, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 8, Ասորական աղբյուր-

примере Иберии аналогичное свидетельство приводит византийский летописец Прокопий Кесарийский (VI век): “В то время как знать варваров (иберов – С. Г.) решила во главе с царем Гургеном поднять восстание... персы не позволили им выбрать себе царя”¹. Персидские политики не случайно приняли на вооружение принцип предварительного упразднения царской власти. Наличие института царской власти в любой стране пробуждало в народах стремление к независимости и самостоятельности, расшатывая основы чужеземного господства. Сасаниды остались верными своему принципу и на сей раз. После подавления в 461 году восстания в Алуанке они свергли царя Ваче II, упразднили царство и превратили страну в возглавляемое персидским наместником марзпанство². Но Сасаниды не ограничились лишь этим. Ослабление Армении являлось одной из задач персов³, и для достижения этой цели они отторгли от нее Арцах и Утик с их гаварами, включив их в состав новосозданного Алуанкского марзпанства. О том, что эти области были отторгнуты от Армении и присоединены к недавно сформированной административно-политической единице, свидетельствует автор “Ашхарацуйц”-а. Отмечая, что Арцах и Утик являлись 10-ой и 12-ой областями Армении и поименно перечисляя их провинции, армян-

ներ, հ. Ա. Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Գ. Մելքոնյանի, Ե., 1976, էջ 84:

¹ Արևիկապետ Վեսարացի, Պատերազմների մասին, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 5, Բյուզանդական աղբյուրներ, Ա. Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի, Ե., 1967, էջ 154:

² Подробности см. Связян Г. С. История страны Алуанк, с. 222-231; Վարդանյան Ա., Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Ե., 2013, էջ 136-155:

³ С целью ослабления Армении Сасаниды отделили от нее также Пайтакаран и Гугарк и присоединили, соответственно, к Атропатене и Иберии (Աշխարհացոյց, էջ 33):

ский географ указывает, что названные области “ныне имеет Алуанк, отняв у Армении”¹.

Не прекращая вести политику, направленную на дальнейшее упрочение своего господства в Закавказье, Сасаниды, в лице Кавата I (488-531 гг.) и его сына Хосрова Ануширвана (531-578 гг.), продолжали завоевывать западное побережье Каспийского моря, подчиняя себе гавары Хсрван, Шрван, страны леков, гелов, таваспаров и другие провинции вплоть до Дербента. Завоеванные страны Сасаниды включали в состав Алуанкского марзпанства, на севере доведя границу последнего до Дербента.

Таким образом, Алуанкское марзпанство включало в себя “Собственно Алуанк”, отторгнутые от Армении области Арцах и Утик, а также расположенные на западном побережье Каспийского моря вышеназванные провинции. Вследствие этих территориальных расширений границы новой политико-административной единицы на севере уже доходят до Дербента, как было сказано выше, а на юге – до той части реки Аракс, где она граничит с Арцахом. Столицей марзпанства стал город Партав (Барда), который с этой целью был перестроен царем Перозом и переименован в Перозапат². Впоследствии этот город становится резиденцией алуанкских марзпанов.

После формирования новой административной единицы все ее составные части получают название наиболее крупного территориального компонента – Алуанка. Соответственно меняется также содержание термина, который уже подразумевает все административные единицы, образующие марзпанство, в том числе Утик и Арцах. Таким образом, впервые за всю историю своего существования они как составные части одноименного марзпанства именуются “Алуанк” и уже под этим названием выступают на исторической арене. Однако следует добавить, что данные армянские области с армянским населением, получив

¹ Աշխարհացոյց, էջ 33, 34-35:

² Каланкатуаци, с. 39.

новое название, какой-либо органической связи с Алуанком не имели. Они, скорее, оставались независимыми и самостоятельными образованиями, нежели областями централизованной административной единицы. Применительно к ним топоним «Алуанк» обозначал лишь географическое понятие.

РАЗДРОБЛЕНИЕ АЛУАНКСКОГО МАРЗПАНСТВА И СМЫСЛОВОЕ ИЗМЕНЕНИЕ ТОПОНИМА «АЛУАНК»

В конце V века на исторической арене появились хазары, которые вместе с родственными им гуннами и другими северными племенами представляли большую угрозу для Сасанидского Ирана и Византийской империи. Чтобы противостоять им и защитить от них свои северные границы, персидские цари предприняли целый ряд мер, призванных укрепить их завоевания, одной из которых было возведение укреплений, перекрывавших проход между Каспийским морем и Кавказскими горами. Для реализации этих масштабных строительных работ «хосровиды» (так называли их арабы) набирали из покоренных ими стран необходимую рабочую силу. Для обеспечения же материальных средств была введена в обращение новая система налогообложения. Трудовая повинность стала одним из важнейших налоговых обязательств. В массовом порядке к работам привлекались люди разных национальностей, вероисповеданий, жизненного уклада, в силу чего усугублялась этническая пестрота края. Помимо этого для охраны возведенных крепостных сооружений персидские цари создавали здесь военные городки (гарнизоны), поселяя в них воинов с их семьями. Чтобы обеспечить наличие необходимых средств, Хосров Ануширван избирал среди князей и предводителей племен доверенных себе лиц, даровал им шахские титулы, предоставлял территории, разные привилегии, поручал (без какого-либо вмешательства в их дела) обеспечивать собственными средствами безопасность

вверенных им владений и всячески способствовать проводимым здесь строительным работам. Вот что пишет по этому поводу арабский автор Баладзори: «Выбрал Ануширван царей, назначил их, предоставив каждому из них шахство над отдельной областью. Из них были Хакан Горы, т. е. владетель Серира (Трона) с титулом Вахрарзаншах, царь Финана, он же Филаншах и Табасараншах, и царь ап-Лакзов, с титулом Джурджаншах и царь Маската, царство которого теперь не существует, и царь Лирана с титулом Лираншах, и царь Ширвана, именуемый Ширваншахом»¹. О действиях, предпринимаемых царями Персии, и их целях пишут также Аль-Истахри и Аль-Масуди². Но подобная политика Хосрова I приводила к тому, что Алуанкское марзпанство постепенно дробилось на отдельные мелкие административные единицы, возглавляемые своими князьями и племенными вождями. С течением времени на территории марзпанства Алуанк возникли новые административные единицы, носящие названия Табарсаран, Ширван, Гилан, Лакз и прочие. Став суверенными, они обрели такую мощь, что арабские завоеватели, вторгшись сюда с захватнической целью, вынуждены были подписывать мирный договор с каждой административной единицей в отдельности. По свидетельству Баладзори, арабский полководец Салман Ибн Рабиа, а спустя некоторое время и Маслама Ибн Абд ал-Малик на условиях выплаты дани заключают мир со всеми вышеперечисленными административными образованиями, а

¹ Баладзори. Книга завоевания стран, пер. П. К. Жузе, Баку, 1927, с. 7. См. также, Արաբ մատենագիրներ (Թ-Ժ դարեր), Արաբական աղբյուրներ, Գ, Ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Ե., 2005, էջ 267 (Далее Արաբ մատենագիրներ):

² СМОМПК, вып. 29, с. 15; вып. 38, с. 41.

также с правителями Капалака, Камбечана, Шапорана и с жителями Хайзана и Дербенда¹.

Политической раздробленности северных провинций способствовали также изрезанность ландшафта, расчлененность на разные экономические зоны, разнородность этнического состава, трудности коммуникации, отсутствие единого языка и ряд других факторов. В тот же период в междуречье Куры и Аракса образовалось суверенное княжество Утика и Арцаха, управляемое армянским родом Араншакиков. В подобной исторически сложившейся ситуации, когда составные части марзпанства выступают уже под новым названием, прежний топоним “Алуанк” перестает быть для них общим, собирательным термином и становится излишним. Приобретая новый смысл и содержание, топоним закрепляется за армянскими областями Утик и Арцах, которые носили это название со времен образования марзпанства как его составные части. Закрепление топонима “Алуанк” за Утиком и Арцахом не было случайностью. Как было отмечено выше, экономически и политически Утик и Арцах были более развиты и организованы, имели состоящее из армян этнически однородное население, развитую культуру, созданные на основе армянского алфавита письменность и литературу. Все эти факторы просто исключали возможность осуществления тех политических, административных и этнических преобразований, которые имели место на находящихся к северу от реки Кура территориях. Граница этой новонареченной страны “Алуанк” на севере ограничивалась рекой Кура, на северо-западе – крепостью Хнаракерт, на юго-востоке – рекой Аракс, а на западе – Арцахским, Севанским и Мургузским (Миапорским) хребтами. Эти границы указаны у Мовсеса Хоренаци и Мовсеса Каланкатуаци в их вышеприведенных сведениях об образовании армянским царем Великой Армении Валаршаком нахарарства во главе с

¹ Баладзори, Книга завоевания стран, с. 14, 17, Մրաբ մատենագիրներ, էջ 274-277:

Араном – одним из потомков hАйка Сисака¹. Население этого Алуанка составляли утийцы, гардманцы, цавдейцы, происходившие, согласно источникам, от Арана².

Нетрудно заметить, что “Алуанк” Мовсеса Хоренаци и Каланкатуаци как по своим географическим границам, так и этническому составу отчетливо отличался от известного античным авторам Собственно Алуанка, где жили представители 26 различных племен и для которого южной границей являлась река Кура. И вот со времен Мовсеса Хоренаци топоним “Алуанк” в сочинениях армянских летописцев использовался, преимущественно, в последнем значении и подразумевал объединенную территорию древних армянских областей Утик и Арцах. Это четко указано у армянского историка XI-XII вв. Маттеоса Урхаеци, который, в частности, пишет: “Страна Алуанк, что подразумевает Глубинную страну Армении”³. Исходя из этой аксиоматической реальности, в армянской историографии было введено понятие “Армянский Алуанк”⁴, или “Алуанкский hАйк”, которое было принято исследователями и используется по сей день⁵. В дальнейшем эти термины стали синонимом понятий “Восточный край Армении”, “Северо-восточный край”, “Восточный край”, “Глубинный мир Армении”, или “Глубинная Армения”, которые употребляются применительно к единой территории Арцаха и Утика.

¹ Хоренаци, с. 63-64.

² Каланкатуаци, с. 25.

³ Մատթեոս Սոհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, с. 230. Это четко описано и у Мовсеса Каланкатуаци (см. Ն. Ս. Սվազյան, «Աշխարհից աշխարհ» հասկացությունը ըստ Մովսես Վաղանկատվացու, Բանբեր Հայաստանի արխիվներ, 1973, N 1, с. 227-234).

⁴ Չամչեանց Մ., Հայոց պատմություն (սկզբից մինչև 1784 թվականը), հ. Գ, Ե., 1984, էջ 131:

⁵ Վանայանց Մո., Անհայտ գավառներ Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914, էջ 146-147:

Итак, топоним «Алуанк» возник в Северо-восточном крае Армении на основе армянского слова “алу”, в целом характеризующего страну как благодатную, изобильную, и, таким образом, топоним не имеет этнического происхождения.

Топоним «Алуанк» не всегда обозначал одну и ту же территорию. Наряду с перманентно происходящими здесь административными и политическими преобразованиями изменялось также и его содержание, отражая соответственно новое административно-политическое положение, являющееся результатом этих преобразований. На протяжении всей истории страны Алуанк наблюдается три этапа таких преобразований:

1. Период государственности (I в. до н. э. – середина V в. до н. э.), когда термин Алуанк обозначал территорию Собственно Алуанка, расположенного между южной – Кераунской ветвью Главного Кавказского хребта и рекой Кура.

2. Период марзпанства (со второй половины V в. до конца VI в.), при котором он обозначал территорию марзпанства от Дербента до реки Аракс.

3. Период постмарзпанства (с конца VI в.), когда после распада марзпанства термин Алуанк обозначал территорию между реками Кура и Аракс, т.е. территорию уже единого княжества областей Утик и Арцах, которую в армянской историографии называли “Армянский Алуанк” или “Алуанкский hАйк”.

Посему, исходя из вышеизложенного, считаем правомерным и исторически оправданным изучать историю страны Алуанк по вышеперечисленным.

THE FUNDAMENTALS OF RESEARCH INTO THE HISTORY OF ALVANK (Caucasian Albania)

Aghvank (also known by the names of *Aluank* and *Caucasian Albania*), which was contiguous to Armenia Maior (Metz Hayk) and lay east of it, occupied the area extending north of the river Kur and reaching the Greater Caucasus. The state established in this land in the early 1st century B.C. is called *Aghvank* (*Aluank*) by the Armenians; *Albania* by the Romans; *Rani* or *Hereti* by the Georgians, and *Aran* (*Arran*), *Ar-Ran* or *Al-Ran* by the Assyrians and Persians. Special literature calls it *Caucasian Albania* to differentiate it from the state of Albania situated on the Balkan Peninsula.

The Armenian toponym of *Aghvank* (*Aluank*) derives from the purely Armenian word *alu* (also transliterated as *aghu*), which was particularly used in the Eastern Regions of Historical Armenia, meaning *tasty* and *sweet*.¹ This is confirmed by the Father of Armenian historiography, Moses Khorenatsi (5th century). In his account of the administrative organisation of the Armenian kingdom by King Vagharshak (Trdat I, 66 to 88), he writes that “in the east, on the border of the [regions where] Armenian is spoken,”² Patriarch Sisak, descending from the Armenians’ ancestor Hayk, “inherited the plain of Albania and the mountainous region of the same plain from the river Araxes as far as the fortress called Hnarakert. And the country was called Aluank [Aghvank] after the gentleness of his mode of life; for they called him *alu*.”³ This etymology of the toponym of *Aluank* (*Aghvank*), as deriving from the word *alu* (*aghu*), is an eloquent characterisation of the region, showing that it was quite an

¹ Նոր բառգիրք հայկազգեան լեզուի, Երևան, 1979, էջ 42:

² History of the Armenians by Moses Khorenatsi. Translated by R. Thomson (Harvard, Cambridge, London: Harvard University Press, 1978), 139. Movses Dasxuranci (Kaghankatvatsy), an Armenian historian of the 7th century, writes that the country was called Aluank on account of the sweetness and agreeable disposition of a certain Aran from Sisak’s family: see The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. Translated by Ch. Dowsett (London: Oxford University Press, 1961), 4.

³ Khorenatsi, 139-140.

attractive and agreeable land boasting fruitful soil.¹ This feature was repeatedly highlighted by the Armenian and Arab historians and geographers of the antique and early medieval periods.²

The Armenian toponym of *Aghvank*, which originated in the Eastern Regions of Historical Armenia, passed down from the Armenians to the Romans. The latter adapted the name that was unknown and alien to them to their own, Latin, pronunciation, thus putting forward the form *Albania* and creating an impression that it was the original name of the country in question.

The first scholar to touch on the etymology of the toponym of *Aran* (*Rani*, *Ar-Ran*, *Al-Ran*), N. Marr, holds that it derives from two present-day Daghestanian languages. According to him, the language of the Lak, a Daghestanian tribe, preserves the word *ar* signifying *a plain*, and the language of the Khenalogh has the same word as meaning *warm*. Marr concludes that these two meanings of the same word were combined to denote *a warm plain* or, to be more exact, *a winter pasture*,³ which is not very different from the meaning conveyed through the Armenian version of the toponym.

To summarise, the aforementioned place-names, used with reference to the land of Aghvank, are based on its natural and climatic features and do not derive from any ethnonym.

¹ Г. Свазян. История страны Алуанк (с древнейших времен по VIII в). — Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. докт. ист. н. Ереван, 1991, с. 12; *ibid.*, Աղվանից աշխարհի պատմություն (հնագույն շրջանից – VIII դարը ներառյալ), Երևան, 2006, էջ 51–52:

² The Geography of Strabo, vol. 2, book 11, chap. 4 (London: Henry G. Bohn, 1856), 233; Dasxuranci, 4; Сведения арабских источников IX и X вв. до Р. X. о Кавказе, Армении, Азербайджане. — Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (henceforward: СМОМПК), вып. 29. Тифлис, 1901, с. 7, 9; вып. 38. Тифлис, 1908, с. 14, 15, 25, 92.

³ Ս. Երեմյան, Ն. Մառը և VII դարի Հայոց «Աշխարհացոյց»-ը, Ն. Մառը և հայագիտության հարցերը, Երևան, 1968, էջ 88-89:

REGARDING THE ETHNIC MAKE-UP OF AGHVANK

According to Strabo, Aghvank was inhabited by 26 tribes, each speaking its own, peculiar language and governed by its own king (chieftain), their beliefs and mode of life being absolutely different.¹ It is interesting to note that the antique authors call all of them by the collective name of the *Albani* or *Albanians* (*Aluans*), without making any differentiation among them. None of these names, however, can be regarded as the self-designation of the inhabitants of the country which comprised a mixed population of diverse unidentified tribes of unknown origin. We ourselves find it more truthful to call them *Aghvanatsies* (singular: *Aghvanatsy*)—namely *Caucasian Albanians*—on the basis of the name given to their country, *Aghvank* (*Caucasian Albania*). Their endonym remaining obscure, this is the only correct denomination of this people.

The tribes inhabiting Aghvank mainly comprised two ethnic elements: native tribes, which, according to researchers, belonged to the Ibero-Caucasian language family, and immigrant tribes of Scythian origin belonging to the Iranian languages, a branch of the Indo-Iranian languages within the Indo-European language family.² These very tribes started the process of the formation of the people of Aghvank (Caucasian Albanians), which was never finally completed due to a number of socio-political factors such as the division of the country into different geographical and economic districts; the existence of a wide variety of tribes which never succeeded in uniting and merging together; the want of mutual intercourse and communication with one

¹ Strabo, 234.

² А. Болтунова. Племена, обитавшие на территории Азербайджана в I тысячелетии до н. э.—Очерки истории СССР. Первобытнообщинный строй и древнейшие государства на территории СССР. М., 1956, с. 224, 225; А. Новосельцев, В. Пашуто, Л. Черепнин. Пути развития феодализма. М., 1972, с. 39.

another,¹ and the absence of a common language that would be understandable for everyone. With this respect, Aghvank differed from its neighbours, Armenia Maior and Iberia (Virk), which had reached ethnic integrity.

The aforementioned factors gradually led to the assimilation of the Caucasian Albanians who completely disappeared from the historical arena after the 8th century. The process of their ethnic assimilation proceeded so rapidly that the Seljuk Turks who invaded the region in the second half of the 11th century started absorbing not the Caucasian Albanian tribes but others which had long been assimilated. Therefore, the Caucasian Albanians cannot be considered the ancestors of the Caucasian Tatars who took up living in the territory of what is present-day Azerbaijan—a country which has appropriated the name of an Iranian province—several centuries later. This thesis has been concocted by those Azerbaijani authors who are attempting to invent history for their country, declaring that their fellow countrymen are the carriers of the material and spiritual culture of the Caucasian Albanians.² The ancestors of the present-day Azerbaijani people can be the descendants of the Oghuz tribes: this is also proved by the fact that the present-day Azerbaijanis belong to the Oghuz group of the Turkic languages,³ whereas the Caucasian Albanians pertained to one of the branches of the Ibero-Caucasian language family.

¹ Strabo, vol. 2, book 11, chapter 4, 234.

² Ф. Мамедова. Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, с. 3 и сл.

³ For details, see В. Бартольд. Краткий обзор истории Азербайджана. — Сочинения, т. II, ч. I. М., 1963, с. 778; *ibid.*, Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. — Сочинения, т. V. М., 1968, с. 96.

REGARDING THE STATE OF AGHVANK AND ITS SOUTHERN BORDER

As already mentioned above, the state of Aghvank was established in the 1st century B.C. In 66 to 65 of the same century, Roman military leader Gnaeus Pompey attacked the newly-founded state and defeated its king, Oroeses, after which they entered into alliance. The Romans were very interested in the newly-conquered land in all respects, including the territories it embraced. With this respect, particularly comprehensive information can be found in the works of such renowned geographers of the ancient world as Strabo (1st century B.C. to 1st century A.D.), Pliny the Elder (1st century A.D.) and Claudius Ptolemy (2nd century A.D.). The information reported by these scholars is confirmed and supplemented by Plutarch (c. 46 to 120), Tacitus (1st to 2nd centuries A.D.), Appian (2nd century A.D.), Dion Cassius (2nd to 3rd centuries A.D.) and all other historians who speak about the Caucasian campaigns of Pompey. According to them, in the north, the borders of the state of Aghvank reached the Ceraunian (*Thunder-Split*, as translated from ancient Greek) mountains, the southern branch of the Greater Caucasus, and the river Soana (Sumgayit) forming its continuation; in the east, they were marked by the Caspian Sea, and in the west and south, by the rivers Alazan and Kur respectively. The capital of the state was Cabalaca located near what is Chukhur-Cabala Village in Kutkashen District of present-day Azerbaijan.¹

The country lying within these borders was called *Albania* by Greco-Roman authors, this toponym being used only and only with reference to this Transcaucasian state entity.

The same political boundaries of Aghvank are also mentioned in the available Armenian sources, particularly in the *Ashkharatsuyts*, a 7th-century Armenian work on geography: its author calls the country

Boon Aghvank (Aluank or Caucasian Albania Proper) and places it in the area between the great river Kur and the Caucasian mountain range,¹ this fully coinciding with the geographical boundaries of the country of Aghvank as recognised by ancient authors. The toponyms of *Aghvank* and *Boon Aghvank* were used with reference to the country in question throughout its existence, from the establishment of the Albanian state until its fall (chronologically speaking, from the early 1st century B.C. until the mid-5th century A.D.). At this point it should be noted that throughout the period mentioned, the southern border of Aghvank was marked by the river Kur, which separated it from Armenia Maior (Metz Hayk).

As reported by Strabo, the Caucasian Albanians “inhabit the country between the Iberians and the Caspian Sea, approaching close to the sea on the east, and on the west border upon the Iberians.

“Of the remaining sides, the northern is protected by the Caucasian mountains, for these overhang the plains, and are called, particularly those near the sea, Ceraunian mountains. The southern side is formed by Armenia, which extends along it.”² Strabo also mentions “the confines of Albania and Armenia, where the rivers Cyrus and Araxes empty themselves.”³ Then the Greek geographer speaks about Shakashen District of the Armenian province of Utik, saying that it neighbored Albania and the river Kur: “Next [to the Araxenian plain] is Sacasene, which borders upon Albania, and the river Cyrus.”⁴ Stating that this Armenian district⁵ bordered on the

¹ Աշխարհացոյց Մովսէսի Խորենացոյ յաւելլածովք նախնեաց, Վեներտիկ, 1881 (henceforward: Աշխարհացոյց), էջ 29: Also see Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963 (henceforward: Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի), էջ 105:

² Strabo, vol. 2, book 11, chapter 4, 232.

³ Ibid., chapter 1, 216-217.

⁴ Ibid., chapter 14, 268.

⁵ See below.

¹ Հ. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն..., էջ 54-79:

river Kur, Strabo in fact recognises it as a borderline between Armenia Maior and Aghvank. In his turn, Pliny the Elder writes: "The whole plain which extends away from the river Cyrus is inhabited by the nation of the Albani."¹ Further in his work, mentioning the tribes inhabiting the western shores of the Caspian Sea, Pliny adds: "This nation [the Caucasian Albanians], which lies along the Caucasian chain, comes down, as we have previously stated, as far as the river Cyrus, which forms the boundary of Armenia and Iberia."² With these words, he once again establishes the fact that the southern borderline of Aghvank was the river Kur.

The same information is also reported by Claudius Ptolemy, who particularly mentions "the Cyrus running along entire Iberia and Albania and separating Armenia from both."³

"Armenia [Armenia Maior] is terminated on the north by a part of Colchis, by Iberia, and Albania on the line which we have indicated as running along the Cyrus river."⁴

"The region of Armenia ... is included between the Euphrates river, the Cyrus and the Araxes."⁵

The viewpoint that the river Kur separated Armenia and Aghvank is also shared by other authors of antiquity. Thus, Plutarch reports that in the winter of 66 to 65 B.C., the Albanians crossed the river Kur to attack Pompey.⁶ The Roman commander himself twice crossed the river to launch offensives against the Albanians⁷ who had fenced it with palisades all along its bank on their side to prevent the

¹ The Natural History of Pliny. Translated by J. Bostock and H. T. Riley, vol. 2 (London: H. G. Bohn, 1855), book 6, chapter 11, 20.

² Ibid., chapter 15, 26.

³ Geography by Claudius Ptolemy. Translated by Ed. Stevenson (New York, 1932), book 5, chapter 12, 123.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., 124.

⁶ Plutarch's Lives. Translated from Greek by J. Langhorne and W. Langhorne, vol. 3 (Philadelphia: Hickman and Hazzard, 1822), 111.

⁷ Ibid., 112.

Roman penetration into their country.¹ The aforementioned authors' opinion that the river Kur marked the southern borderline of Aghvank is also shared by another historian of antiquity, Dion Cassius. He particularly writes that the Caucasian Albanians living north of the river Kur were routed by Pompey near the spot where they passed the same river.² The Roman commander was very infuriated at their attack: "For although on general principles he was extremely anxious to make a return invasion of their country, he was glad to postpone the war because of the winter."³ Pompey passed the winter "in the land of Anaitis and near the river Cyraus."⁴ This land, which was called in honour of Goddess Anahit, belonged to Armenia,⁵ this showing that Cassius placed the Caucasian Albanians' country outside the borders of Armenia Maior, on the other side of the river Kur.

The Greco-Roman authors discussing the borders of Aghvank are followed by Armenian historians and geographers. The first of them to touch on this issue is Pawstos Buzand: in his account of the invasion ('30s of the 4th century) of Armenia by some northern nomadic tribes led by Sanesan, the king of the Mazkut, he states that they found themselves in Armenia immediately after crossing the Kur. Buzand particularly writes: "He crossed his border, the great Kur river, and came and filled up the country of the land of the Armenians."⁶ Also, speaking about the events of the period of the Armeno-Persian battles ('60s to '70s of the 4th century), Buzand writes that the Armenians, led by Commander Mushegh Mamikonian,

¹ Ibid.

² Dion Cassius, Roman History, vol. 2, book 36, chapter 54. Release Date: March 17, 2004; available at: <http://www.gutenberg.org/cache/epub/11607/pg11607-images.html>

³ Ibid.

⁴ Ibid., chapter 53.

⁵ Ibid., chapter 48.

⁶ Pawstos Buzand's History of the Armenians. Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian (New York, 1985), 15.

put up a struggle against Aghvank and liberated the conquered Armenian districts: "And he established the Kura river as the boundary between the country of Aghuania [Aghvank] and themselves [Armenia], as it had been previously."¹

As mentioned above, the *Ashkharatsuyts* places Aghvank in the area between the river Kur and the Caucasian mountains.² Another record states:

[Aghvank extended] east of Georgia, near Sarmatia, up to the Caucasus and the Caspian Sea and up to the border with Armenia marked by the river Kur.³

To summarise, a detailed analysis of the information reported by historians and geographers of antiquity and of the records by Armenian historians leads us to the following indisputable conclusion: during the period between the 1st century B.C. and the 5th century A.D., the southern border between Aghvank and Armenia Maior was the river Kur. This viewpoint is shared by a number of researchers⁴

¹ Buzand, 231.

² Աշխարհացոյց, էջ 29: Also see Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105.

³ Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւնք, Վեմետիկ, 1865 (henceforward: Մատենագրութիւնք), էջ 606: Also see Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105.

⁴ А. Яновский. О древней Кавказской Албании.— «Журнал Министерства народного просвещения», ч. 52, 1846, с. 97; С. Юшков. К вопросу о границах древней Албании.— Исторические записки АН СССР, т. I. М., 1937, с. 132, 133; Абас-Кули ага Бакиханов (Кудси). Гюлистан-Ирам. Баку, 1926, с. 8; С. Еремян. Атлас к книге «История армянского народа», ч. I. Ереван, 1952. Ա. Մնացադանյան, Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջը, Երևան, 1965, էջ 119 and the following pages; Բ. Ուլունյան, Դրվագներ Հայոց Արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 30 and the following pages; Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կառուցումը 387-451 թթ., «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1976, թիվ 2, էջ 77-94; А. Новосельцев. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании.— Кавказ и Византия, вып. I. Ереван,

and disputed by others. Thus, Russian historian K. Trever holds that the Kur started marking the borderline between Aghvank and Armenia Maior in the 2nd century B.C.¹ Azerbaijani author K. Aliyev believes this happened only in the 2nd century A.D.²: according to him, prior to this, the southern borderline of Aghvank was marked by the river Arax.³ F. Mamedova thinks that the southern border of Aghvank was always marked only by the river Arax: she traces the available records discussing this issue back to the 3rd century B.C. without any substantiation and states that as early as the century specified (when in fact, Aghvank did not even have statehood – H. S.), this land lay in a territory the borders of which were marked by the Ceraunian mountains, the southern branch of the Greater Caucasus; by the upper courses of the rivers Iori and Alazan, and by the Arax. Moreover, she even holds that this country had its spheres of influence towards the north, up to the river Sulak, and even farther.⁴

Trever declares that in the 2nd century B.C., Armenia Maior and Aghvank were separated by the river Kur, explaining this fact by the "expansionistic" policy of Armenia Maior. According to her, in the early 2nd century B.C., Armenian king Artashes I (189 to 160 B.C.) allegedly annexed the provinces of Utik, Artsakh and Paytakaran from Aghvank and made the Kur a borderline between Armenia Maior and

1979, с. 10–18; Tomaszek, Albania, Albanoi, Pouli-Wissowa-Kroll, Realencyclopädie der klossischen Altertumswissenschaft (Stuttgart, 1893), 1303–1309; А. Акопян. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. Ереван, 1987, с. 21–27; Հ. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 54-73; Ա. Վարդանյան, Աղվանի պատմաաշխարհագրական քննություն, էջ 54-63:

¹ К. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в. до н. э. – VII в. н. э.). М.–Л., 1959, с. 58.

² К. Алиев. Кавказская Албания (I в. до н. э. – I в. н. э.). Баку, 1974, с. 122.

³ Ibid., 90, 122 and the following pages.

⁴ Ф. Мамедова. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. – VIII в. н. э.). Баку, 1986, с. 144 и карта 1.

Aghvank. Accordingly, as she believes, when stating that the Kur marked the border between these two countries, the authors of antiquity mean these very times.¹ Enlarging on her viewpoint, Trever also writes that the aforementioned “occupied” provinces remained part of the Armenian Kingdom until the 4th century A.D., and it was only later that they were “returned” to Aghvank.² The Russian historian substantiates her statements by referring to Strabo’s account of the lands conquered by Artashes from the adjacent countries.³ However, her reference to this information is totally unbecoming for a scholar, as in fact, Strabo provides absolutely no grounds for such a conclusion. Thus, enumerating all the lands conquered by Artashes I and the countries the territories of which were taken away by him, Strabo does not mention either Aghvank or any of the provinces mentioned above;⁴ therefore, he cannot be a source substantiating Trever’s statement.⁵ Apparently, the Russian historian ignores the fact that in the 2nd century B.C., the period she mentions, Aghvank did not have statehood yet, and naturally, Artashes I could not have seized lands from an entity of unidentified status. In contradiction to Trever’s allegations, Armenian historiography contains unambiguous records directly showing that the provinces in question formed integral parts of Armenia even before Artashes I, namely, under the Yervandunies (Orontids).

Similarly, Aliyev’s “revelation” that the river Kur became the borderline between Armenia and Aghvank only in the 2nd century A.D. is a falsified statement based on biased interpretations of the existing records. Thus, Strabo states that “the river Araxes flows to the extremities of Albania”⁶: it can be clearly perceived from this passage

¹ К. В. Тревер. Очерки по истории ..., с. 58.

² Ibid., 58, note 8.

³ Ibid., 58.

⁴ Strabo, book 11, chapter 14, 269.

⁵ Also see Ա. Մ ճ ա ղ ա լ ա յ ա ն, էջ 23.

⁶ Strabo, book 11, chapter 14, 268.

that the river merely approached the borders of this country, while Aliyev interprets it in the following way:

The Arax flows through the territory of Albania.¹

According to this interpretation, Strabo allegedly considers the Arax as one of the rivers of Aghvank which separated this country from Armenia Maior. As far as the Kur is concerned, Aliyev holds that it became a borderline between these two countries only in the 2nd century A.D.² As for the viewpoint admitting that the Kur marked the border between Aghvank and Armenia prior to the period mentioned above, he explains it by the erroneous translation of the corresponding antique works. Moreover, he even attempts to “reveal” and “correct” these “mistakes.” Thus, analysing V. Latishev’s translation of Pliny’s record saying that “the whole plain which extends away from the river Cyrus is inhabited by the nation of the Albani,” he states that the passage is cited out of context, due to which, it creates the illusion that the Caucasian Albanians inhabited the land that began stretching north of the Kur.³ When considered within its proper context, this information by the Greek geographer shows, according to Aliyev, that the Albanian and Iberian races lived in the entire plain extending up to the Kur.⁴ Concocting this “substantiation,” Aliyev confidently declares:

Strabo, Pliny and Ptolemy attest that the territory of Aghvank was divided in two parts: regions lying north of the Kur, and others extending south of the river.⁵

It is evident that Aliyev’s interpretation and conclusion are biased, as they contradict the information reported by the authors to

¹ К. Алиев. Кавказская Албания..., с. 114.

² Ibid., 122.

³ Ibid., 88.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., 121. This erroneous viewpoint is also shared by Georgian historian Т. Папуашвили, who writes that the river Kur divided Albania in two parts: Left-Bank Albania and Right-Bank Albania (see Т. Папуашвили. Вопросы истории Эрети. Тбилиси. 1970, с. 5 [in Georgian]).

whom he refers. As for the Russian translation of the *Natural History* by Pliny, its comparison with the English translation of the original Latin text shows that Latishev remained quite faithful to its contents.¹ Apparently, while searching for mistakes where there are none, Aliyev himself gets misled.

Mamedova shows the same attitude to the information reported by the authors of antiquity. According to her, the viewpoint that the Kur marked the southern border of Aghvank is historically incorrect. As for the information found in the *Ashkharatsuyts* and Buzand's work, she considers it as deliberately falsified.² According to her, the Kur was regarded as the borderline between Armenia and Aghvank only because the researchers studying this issue did not properly scrutinise the records found in the aforementioned authors' works. Besides, they did not attempt to check their trustworthiness, and what is particularly important, they completely ignored the information reported by Khorenatsi and Dasxuranci (Kaghankatvatsy).³ Insisting that the records by the authors of antiquity should not be considered trustworthy, Mamedova says:

The information they report was collected at random, is contradictory and cannot be reliable at all.⁴

She goes on stating that these records are based on information reported by Eratosthenes, Patrocles, and particularly, by the participants of the Caucasian campaigns of Pompey who did not have sufficient knowledge of the geography of Transcaucasia and whose purpose was the persecution of the king of Pontus and not the implementation of studies of Aghvank.⁵ It should be noted, however,

¹ Cf. Известия древних писателей ..., т. II, с. 181; Pliny, vol. 2, book 6, chapter 11, 20 ("The whole plain which extends away from the river Cyrus is inhabited by the nation of the Albani").

² Ф. Мамедова. Политическая история ..., с. 45–46, 53, 119, 124, 145–146.

³ Ibid., 119.

⁴ Ibid., 120, 146.

⁵ Ibid., 120.

that Mamedova's accusations are completely groundless, as the descriptions of Aghvank are offered by competent people, being mainly based on the diaries and reports of Theophanes of Mytilene,¹ a military and political figure who followed Pompey in the aforementioned expeditions. His reports, which are authoritative official documents, contain quite reliable information regarding the borders of Aghvank as well as the socio-economic and political life of the country—issues that were of the utmost interest and importance to the Romans with regard to the lands they had conquered.

Carried away with her desire to find controversies in the works of the authors of antiquity, Mamedova particularly highlights Strabo's negative attitude to his sources, and especially, to Posidonius,² as an additional fact pointing to the contradictory nature of his statements.³ However, this is not a scholarly approach. The attitude of the Greek geographer towards the sources cited in his work can lead a conscientious researcher to only a single, scientifically correct, conclusion: namely, that Strabo selected the sources to refer to with the utmost care and attention, with great criticism. It should be stressed that he broadly refers to Theophanes of Mytilene,⁴ whose records can by no means be regarded as "collected at random." It is therefore indisputable that the information reported by Strabo and other authors of antiquity is based on trustworthy and reliable sources, all of which state that the southern borderline of Aghvank was marked by the river Kur.

Refuting the information conveyed by the authors of antiquity and Armenian historians, Mamedova refers to Moses Khorenatsi and Movses Dasxuranci, who, according to her, had perfect knowledge of the geography of Transcaucasia: both these historians allegedly point to the river Arax as the southern borderline of Aghvank. Mamedova

¹ Հ. Ս զ ա զ յ ա ն, Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին.– ՊԲՀ, 1978, № 1, էջ 95–104:

² Strabo, book 11, chapter 1, 217.

³ Ф. Мамедова. Политическая история ..., с. 119.

⁴ Հ. Ս զ ա զ յ ա ն, Ստրաբոնի աղբյուրները Աղվանքի մասին, էջ 95–104:

substantiates her statement by citing the passages in which Khorenatsi and Dasxuranci say that Armenian king Vagharshak appointed Patriarch Aran as military governor of the north-eastern region of the Armenian kingdom and gave him territories extending “from the river Araxes as far as the fortress called Hnarakert.”¹ No serious researcher has ever doubted that this information, reported by both Khorenatsi and Dasxuranci (the latter simply followed the Father of Armenian historiography), refers to the changes carried out in the land of Armenia, in the north-east of which, a new military governorship was founded. These historians geographically name this governorship *Aghvank* and mention the river Arax as its southern borderline. Mamedova manipulates with these very records when putting forward her thesis alleging that the southern border of Aghvank reached the river Arax. This allegation is absolutely groundless: Mamedova deliberately neglects the fact that the aforementioned Armenian historians speak about Aran’s domains, which, according to the same historians, lay in the area between the rivers Kur and Arax. This can be easily proved through a simple analysis of their records. As already stated above, Aran received a land that extended “from the river Araxes” along the right bank of the Kur, this part of the record pointing to the southern border of his domain and clearly showing that it was marked by the river Arax. Khorenatsi starts his account of Aran by saying that he inherited a region that extended by the river Kur. He particularly writes: “[Vagharshak] ... established ... governorship ... by the great river called Kur, which cuts the extensive plain.”² Judging from this passage, the region of Aran’s military governorship extended up to the river Kur; that is to say, this river was its northern borderline. Therefore, the territory of Aran’s domain began from the river Arax and reached the river Kur; in other words, these rivers formed respectively the southern and northern borders of his governorship. This analysis clearly shows that it was Aran’s military

governorship, and not the country of Aghvank, that reached the river Arax in the south. This governorship had nothing in common with the country extending north of the Kur, except its name, *Aghvank*. Consequently, the information reported by Khorenatsi and Dasxuranci cannot serve as substantiation for Mamedova’s falsified statement.

To summarise: no matter how Azerbaijani authors gerrymander historical facts, attempting to present what is desirable for them instead of the historical truth and offering biased interpretations of the available records, the existing sources, nevertheless, indisputably prove that the southern border of Aghvank was marked by the river Kur. It preserved its function of a borderline throughout the existence of the Albanian statehood, namely, from the 1st century B.C. until the mid-5th century A.D. It is this very country, separated from Armenia Maior by the Kur, that is called *Albania* by Greco-Roman authors and *Boon Aghvank* by Armenian historians.

THE ADMINISTRATIVE AND POLITICAL SITUATION IN UTIK AND ARTSAKH FROM ANCIENT TIMES UNTIL THE MID-5th CENTURY

The analysis above showed that the border between Aghvank and Armenia Maior was marked by the river Kur, which makes it absolutely doubtless that the lands lying south of the Kur, where the provinces of Utik and Artsakh were located, belonged only and only to Armenia. However, modern Azerbaijani authors declare that these lands formed part of Aghvank and were inhabited by Albanians. The historical truthfulness of these allegations can be easily verified through the records regarding these provinces found in the available historiographical works and primary sources.¹

¹ See Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կազմությունը, էջ 77-94; Ա. Շահնազարյան, Մարտահրավեր գիտությանը (Կրկին Ռանիզ Մեթիկ)

¹ Khorenatsi, 139-140; Dasxuranci, 4.

² Khorenatsi, 139.

UTIK (Otena, Otene). According to the *Ashkharatsuyts*, Utik was the 12th province of Armenia Maior. It lay west of the river Arax, in the area between Artsakh Province and the river Kur. The *Ashkharatsuyts* says that it had seven districts, although it mentions the names of eight ones:

Utik is situated west of the Yeraskh, between Artsakh and the river Kur. It has seven districts which are now within [Caucasian] Albania: Aranrot, Tri, Rotpatsean, Aghue, Tuchkatak, Gardman, Shikashen, Utiarandznak.¹

The capital of Utik was the city of Partav in Utiarandznak. The province was rich in olive trees, subtropical fruits and various bird species.

Utik, together with the districts mentioned above, corresponds to Ghazakh, Touz, Shamkhor, Khanlar, Kasum-Ismailov, Mir-Bashir (certain parts of the RA Tavush Region), Barda and Yevlakh Districts of the present-day Republic of Azerbaijan, as well as to part of Aghdam, Shahumian and Martakert Districts of the Republic of Artsakh.

The Uti tribes were members of a great tribal union inhabiting the entire area stretching from Tayk Province of Armenia Maior up to the basin of Lake Sevan and even farther. The available inscriptions mention them together by the name of *Yetiune*.²

As a distinct administrative unit, Utik is mentioned in the available sources from the times of antiquity. It is important to note that it is always referred to as one of the provinces of Armenia which was separated from Aghvank by the river Kur. This is also confirmed by Strabo, who states that Shakashen (Sacasene) District of Utik—in

other words, the entire province—bordered on the Kur and Aghvank.¹ That Utik belonged to Armenia is also attested by other statements by Strabo²: according to one of them, it has been an Armenian land since centuries bygone, constituting the best portion of Armenia. The Greek geographer particularly writes: “The Sacæ had made incursions.... They occupied Bactriana, and got possession of the most fertile tract in Armenia, which was called after their own name, Sacasene.”³

These raids by the Sak (Scythians) took place in the 7th century B.C., and by mentioning this invasion, Strabo involuntarily establishes the fact that Utik, which was conquered by the Sak, had formed part of Armenia even before the century specified.

That Utik was one of the provinces of Armenia, and therefore, had an Armenian population is also confirmed by historians Asinius Quadratus (2nd to 3rd centuries A.D.) and Stephanus of Byzantium (5th to 6th centuries). Quadratus particularly writes:

The vicinity of the river Kur is populated by the Ovareni [the Gugar] and the Oti [the people of Utik] who constitute a considerable part of [the population of] Armenia.⁴

The Greek historian especially stresses the fact that the Uti people lived in Armenia.⁵

Referring to Quadratus, Stephanus of Byzantium confirms:

Otine is one of the provinces of Armenia.⁶

To summarise, the authors of antiquity confirm that Utik was one of the provinces of Armenia; moreover, they admit that it constituted one of the best lands of the country.

The aforementioned information regarding the administrative status of Utik is also shared by Armenian historians. Thus, Moses

¹ Strabo, book 11, chapter 14, 268.

² Ibid., Geography, vol. 1, book 2, chapter 1, 112; vol. 2, book 11, chapter 7, 242.

³ Strabo, book 11, chapter 8, 246.

⁴ Известия древних писателей ..., т. I, с. 271.

⁵ Ibid.

⁶ Ibid., 270.

«գլուխգործոցի» մասին), ՎԷՄ համահայկական հանդես, 2011, Գ (Թ) տարի, № 2 (34), էջ 164-184.

¹ Աշխարհագրյ, էջ 33: Also see Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրյ»-ի, էջ 109.

² Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, հ. 1, Երևան, 1981, էջ 42, ծանոթ. 2:

Khorenatsi writes: "News reached Eruand in the province of Utik that the Persian [Seleucid] king had gathered a great force under Smbat to march against him and bring the young Artashes to his own kingdom."¹

The Father of Armenian historiography describes the events of the late 3rd century B.C., when Artashes, then still a Seleucid commander, started a struggle for the throne of Armenia against Yervand (Eruand), the last representative of the dynasty reigning in the country from the 6th century B.C. onwards. King Yervand received that news while in Utik—a fact unambiguously showing that the province formed part of Armenia after the 7th century as well, when within the borders of Orontid (Yervandid) Armenia. The struggle between Yervand and Artashes ended in the latter's victory, and the entire territory belonging to the reigning dynasty, which reached the river Kur in the north-east,² shifted into the possession of the new ruler of the country, Artashes I.

This succession of dynasties did not bring about any changes in the status of Utik: as a land belonging to Armenia, it remained part of the Armenian state under Artashes I and passed down to his generations. This is proved by both material evidence and the available written records. The excavations conducted on the border-line between Utik and Artsakh have unearthed a city site called *Tgranakert* or *Tarnakert* by local people. In fact, these are the dialectal versions of the name of *Tigranakert*³ given to several cities built by Armenian king Tigran the Great. Armenian historians Sebeos and Movses Dasxuranci mention cities named *Tigranakert* (*the other Tigranakert, Tgrakert*), both of them placing them in the same

location.¹ Their records considerably substantiate the conclusion that the aforementioned unclosed city was built by Tigran the Great. This also gives us grounds to state that Artashes I's grandson inherited Utik and the adjacent lands as parts of the Armenian state and built a city bearing his name there. It is more than probable that the great king of kings, who was a far-seeing state and political figure, built these cities as defensive fortifications to protect his country against the attacks of the northern nomadic tribes.²

The subsequent centuries, namely, the period of the Arshakid Kingdom (66 to 428), again saw Utik as one of the provinces of Armenia. This is evident from a piece of information reported by Armenian historian Agathangelos: according to him, Artashir, the king of the Aryans who had a firm intention to take revenge on the Arshakids, the long-time enemies of the Sassanid Dynasty, sent an assassin to Armenia to kill Khosrov the Great (Trdat II, 216 to 252). Arriving in Armenia, the murderer, Anak the Parthian, entered Utik and went to the city of Khaghkhagh, as the king was there at that time. The historian particularly writes:

[Anak] came and found King Khosrov in the city of Khaghkhagh, in Utik District, the winter residence of the Armenian kings.³

Thus, in order to fulfill the task assigned to him, Anak went to the city of Khaghkhagh in Utik, as Trdat the Great was there—a fact unambiguously showing that in the 3rd century, the province remained

¹ Khorenatsi, 184.

² Գ. Տիրացյան, Երվանդյան Հայաստանի տարածքը (մ. թ. ա. VI դար).—ՊԲՀ, 1980, № 4, էջ 84–95:

³ Դիվան հայ վիճազրության, պր. V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 135:

¹ The Armenian History Attributed to Sebeos. Translated by R. Thomson (Liverpool: Liverpool University Press, 1999), 125; Dasxuranci, 194.

² In recent years, the expedition of the Institute of Archaeology and Ethnography of the RA National Academy of Sciences, headed by Professor H. Petrossian, Ph.D., has been carrying out excavations in the unclosed city of Tigranakert mentioned above, the unearthed finds indisputably pointing to the Armenian identity of the local inhabitants. See Հ. Պետրոսյան, Ա. Ժամկոչյան, Հայերեն արձանագրություններով սկավառակ Արցախի Տիգրանակերտից (նախնական հաղորդում), ՊԲՀ, 2009, № 1, էջ 166–176.

³ Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1983, էջ 30:

within the territories reigned by the kings of Armenia; therefore, it was an Armenian administrative unit both territorially and ethnically. This statement is further substantiated by the record mentioning it as the winter residence of the Armenian kings.

The political status of Utik is also described by further historiographical records. Thus, writing about the religious activities of Gregory the Enlightener, Bishop Ukhtanes (10th century) states that the Supreme Head of the Armenian Church established bishoprics in various parts of Armenia, including Gardman District of Utik¹: it goes without saying that the Holy Enlightener would not have done so if the province had had another status and another ethnic make-up.

Armenian historiography also contains indisputable records mentioning Utik and Aghvank as distinct lands situated side by side. This is particularly clearly stated by Dasxuranci, who writes the following, summarising the educational activities of Mesrop Mashtots: “[Mesrop Mashtots] spread the teaching of the gospel to the land of the Utiacik, the Albanians, the Lpink, the Kaspk, up to the Colay Pass.”²

The fact that Dasxuranci mentions Utik separately, as a land distinct from Aghvank and the countries situated on the other side of the river Kur, gives us firm grounds to state that the province which the Azerbaijanis are eager to appropriate had its own political status, with absolutely nothing in common with Boon Aghvank (Caucasian Albania Proper).

As far as the ethnic make-up of Utik is concerned, the ethnonym *Uteatsiner* (*Uteatsies*, namely, *people from Utik*) is traditionally used with reference to its inhabitants who are considered to be the offsprings of Aran descending from Armenian Patriarch Hayk. Khorenatsi reports the following with this respect: “From his [Aran’s] offspring, they say, descend the families of Utik and Gardman and

Tsowdek and the principalities of Gargar.”¹ To conclude, the inhabitants of Utik descended from Hayk’s scions, being traditionally regarded as people of Armenian origin, this additionally proving that the province belonged to Armenia.

ARTSAKH (Ardzakh). In fact, Artsakh, which was situated south-west of Utik, could only share its administrative and political status. Below we are enlarging on this issue to provide further evidence substantiating this statement.

Thus, according to the available historical sources, Artsakh was one of the ancient provinces of Armenia Maior. It lay east of Siunik Province, closely contiguous to it, its territory extending up to Utik.² In the south, Artsakh was bordered by the river Arax; its northern borderline stretched beyond the river Lopnas (Aghstev), up to the left bank of the Voskepar (Joghas), its tributary. According to the *Ashkharatsuyts*, Artsakh was the tenth province of Armenia Maior and comprised twelve districts: the Other (Mys) Haband, Vakunik, Berdzor, Metzrank, Metzkuank, Harjlank, Mukhank, Piank, Partzkank, Kustiparnes, Sisakan, Kotak³ and Koght.⁴ The territory of the province corresponded to what are Getabek and Dashkesan Districts of present-day Azerbaijan; to the entire territory of the present-day Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh); to the districts of Karvajar (Kelbajar) and Jabrail; to those portions of Aghdam and Shahumian which were not included in Utik, and to part of Fizuli and Kubatli. The rest of Kubatli was within Siunik Province together with present-day Kashatagh (Lachin) District, which formed Aghahejk (Kashatagh, Khozhoraberd) District of Siunik Province. Artsakh boasted thick forests, rich pastures, impregnable mountains, an

¹ Ուտիկացիները Երվանդունիի և Գարգարի, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, հատուած Ա, էջ 100:

² Dasxuranci, 55.

¹ Khorenatsi, 140; Dasxuranci, 4.

² Աշխարհացոյց, էջ 33: Also see Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109.

³ The names of Sisakan and Kotak can be regarded as the parts of a toponym, Sisakani-Kotak, denoting just a single district.

⁴ Աշխարհացոյց, էջ 33: Also see Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109.

abundance of natural resources as well as a great diversity of flora and fauna. It was populated by Armenians.

Throughout its centuries-old history, this Armenian province has been designated by different geographical names such as Urtekhini, Orchistene, Artsakh (Ardzakh), Pokr (Lesser) Siunik,¹ land of Tzawdek, Khachen, Gharabagh, etc. The earliest written record to mention it is an inscription of the 8th century B.C. left by King of Biayni Sardure II (764 to 735) in Tzovak Village located on the southern shore of Lake Sevan: it mentions the province by the name of *Urtekhe* (^{kur} Urtehe).² The authors of antiquity knew Artsakh by the name of *Orchistene* and unambiguously mentioned it as situated in Armenia. Thus, Strabo writes: "There is Phauene, ... a province of Armenia, Comisene, and Orchistene, which furnishes large bodies of cavalry."³

This information reported by the Greek geographer relates to the period between the 1st century B.C. and the 1st century A.D., when the Artashessid Dynasty reigned in Armenia Maior; therefore, Artsakh formed part of the land of Armenia during the entire reign of this house. Indeed, it had been part of Armenia since times of remote antiquity, as the Artashessids established their rule throughout the territory of Orontid Armenia, which also included Artsakh. At this point, we find it expedient to repeat the statement made above: it was in these lands that Tigran the Great founded a city bearing his name, once again establishing the fact that they belonged to Armenia.

¹ This toponym is synonymous with Sisakani-Kotak: Sisakan is another name for Siunik, and Kotak means Smaller, Lesser.

² Г. Меликишвили. Урартские клинописные надписи. М., 1960, с. 310, № 161; Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոնամախա, հ. 1, էջ 72. That Urtekhe truly designates Artsakh is also attested by G. Ghapantsian (see Г. Капанцян. Chetto-Armeniaca. Ереван, 1931, с. 104). This is also confirmed by H. Karagyozyan, an expert in Urartian Studies who studied the inscription in question (see Յով. Կարազեղեան, Մեպազիր տեղանուններ (Այրարատում եւ հարակից նահանգներում), Երևան, 1998, էջ 184).

³ Strabo, book 11, chapter 4, 268.

During the reign of the Arshakid Dynasty, Artsakh represented a spacious and powerful principality, with Tzawdk (Zawdek, Sawdk) as its centre: hence its name, *land of the Tzawdeatsy* or *Tzawdek*. The Tzawdeatsy are traditionally considered to have descended from Aran, an offspring of Armenian Patriarch Hayk;¹ therefore, they were of Armenian origin.

The events that took place in Artsakh in the 4th century offer another piece of evidence proving that it was one of the provinces of Armenia. Thus, when Gregory the Enlightener started building churches throughout Armenia after the adoption of Christianity (301) as the official religion of the country, he also unfolded the same activities in Artsakh: he founded a church in Amaras Village, in the district of the other (Myus) Haband. Some years later, St. Mesrop Mashtots, the inventor of the Armenian alphabet, opened a school at the same church. The lad Grigoris, who was murdered by some barbarians in the Vatnean plain (the Mazkuts' land), was later buried at this church.² Speaking about his martyrdom, Pawstos Buzand states, inter alia, that Haband is one of the districts of Armenia located in a part of the country called *Aghvank*. The historian particularly writes: "Those who had accompanied [Grigoris] from the district of Haband, took his body and brought it to their district, Haband, on the border of Armenia, in the Aghuanian area [Aghvank], to the village called Amaras. They placed him by the church which had been built by Grigoris' grandfather, the first Gregory, the great chiefpriest of the country of Armenia."³

Information regarding these events can also be found in Khorenatsi's *History* with the only difference that he calls Artsakh *Lesser Siunik*: "And these barbarians murdered the blessed one [the young Grigoris] by trampling him with their horses in the plain of

¹ Khorenatsi, 140; Dasxuranci, 4.

² Buzand, 14.

³ Ibid.

Vatnean near the Caspian Sea. His deacons took him away, brought him to Lesser Siunik, and buried him in the town of Amaras.”¹

The name of *Lesser Siunik*, used with reference to Artsakh, has come down from remote times when it formed a common land together with Siunik, namely the land of Sisakan, which belonged to Patriarch Sisak, a descendant of Hayk, the eponymous ancestor of the Armenian nation. It is beyond any dispute that it was included within the administrative borders of Armenia Maior. Later Siunik and Artsakh were separated as a result of the reforms carried out by Armenian king Vagharshak and became independent administrative units.²

Buzand’s statement that the other (Myus) Haband District of Artsakh was situated in Armenia logically implies that the entire province of Artsakh (*Lesser Siunik* as mentioned by Khorenatsi) formed part of Armenia Maior in the 4th century too. Moreover, Buzand’s account of the Armenians’ struggle against Aghvank under Commander Mushegh Mamikonian’s leadership attests that it had the same geographical location in the preceding centuries as well.³

The foundation of the aforementioned church in Amaras Village, the burial of Grigoris’ remains and the opening of a school by Mashtots there made Artsakh an important religious and educational centre in North-East Armenia. Generally speaking, it became a renowned spiritual and cultural centre for the entire Armenian nation.

According to Armenian historiography, Artsakh formed part of Armenia in the mid-5th century as well. Thus, according to Elishe, the historian of the Armenian war led by Army Commander Vardan Mamikonian, on the eve of the revolt of 451, Prince Vasak of Siunik addressed letters to “the garrisons in all regions of the country, in

¹ Khorenatsi, 256.

² For details, see Հ. Սվազյան, Խորենացիական ավանդազրույցի Միսակ-Առանյան ճյուղը և նրա պատմական ատաղձը.– Շուշին Հայոց բաղաբակրթության կենտրոն (Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր), Երևան, 2007, էջ 5–19.

³ Buzand, 231.

Tmorik and in Kordik, in Artsakh and in Albania, in Georgia and in the land of Khaltik,”¹ urging them to abstain from launching hostilities against the Persians. This statement by Elishe is noteworthy from two standpoints: firstly, it shows that Artsakh formed part of Armenia in the 5th century, and secondly, it mentions Artsakh and Aghvank separately, as completely different lands, thus proving that Artsakh Province was not included within the borders of Boon Aghvank (Caucasian Albania Proper) in the first half of the 5th century.

To summarise, the available historical sources prove that the provinces of Utik and Artsakh formed inseparable parts of Armenia from times of remote antiquity until the mid-5th century, actively participating in the events taking place in the country.

UTIK AND ARTSAKH IN THE DOMESTIC AND FOREIGN RELATIONS OF ARMENIA MAIOR

As attested by the available records of Armenian historiography, from ancient times onward, the provinces of Utik and Artsakh never kept aloof from the events taking place in Armenia; moreover, they even entered into kinship with the royal rulers of the country. Thus, according to a folk tale, a powerful and influential man, a certain Vardges nicknamed *Manuk*, who was from the district of Tuh, went to King of Armenia Yervand Sakavakyats I (mid-6th century B.C.) to ask for his sister’s hand. After they got married, he founded a township in the vicinity of the river Kasakh and named it *Vardgesavan* after himself. Khorenatsi writes the following about him:

“Vardges as a child left the province of Tuh by the River Khasal and came to dwell by the hill of Shresh by the city of

¹ Elishe, *History of Vardan and the Armenian War*. Translated by R. Thomson (Harvard University Press, 1982), 146.

Artimed on the River Khasal, to hammer and batter at the gate of Eruand the king.

“This Eruand was the first of that name, the short-lived one who was descended from Hayk; Vardges, having married his sister, built this town.”¹

Later Armenian king Vagharsh I (117 to 140) enlarged “the strong town of Vardges on the River Kasakh”² and enclosed it within ramparts, proclaiming it the capital of the Armenian Kingdom by the name of *Vagharshapat* (“It is also [called] Nor Kalak”).³

The place mentioned in this tale, the district of Tuh, whence Vardges the *Manuk* went to King Yervand I, is Tuchkatak District of Utik Province, which is also called *Tus Kustak*.⁴ The district name of *Tuh* is the ablative form of its component, *Tus* or *Tuk*. Thus, Vardges was from Utik, which leads us to the conclusion that the province and its inhabitants participated in the public life of Armenia Maior from times immemorial.

The same is also true of Artsakh. As reported by Strabo, “This country [Armenia] is so well adapted ... for breeding horses, that the race of Nesæan horses, which the kings of Persia used, is found here also; the satrap of Armenia used to send annually to the

¹ Khorenatsi, 210-211. For a comprehensive analysis of this tale, see Մա-
նուկ Արեղյան, Երկեր, հ. Ա, Երևան, 1966, էջ 126-130.

² Khorenatsi, 210.

³ Ibid., 211.

⁴ Kustak is a Pahlavi word signifying district; therefore, Tus Kustak simply means Tus District. Yovhannes Draxanakertci mentions it as a village (see Yovhannes Draxanakertci, *History of Armenia*. Translated by K. Maksoudian (Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1987), 123). It is the present-day village of Tavush (Touz) in Tavush Region, RA (see Ա. Շահնազարյան, Մարտահրավեր գիտությունը, էջ 179-180; Պ. Մուրադյան, «Տոհաց գաւառի» տեղադրության հարցի շուրջ, ՊԲՀ, 1979, N 1, էջ 248-249).

king of Persia 20,000 foals at the time of the festival of the Mitbracina.”¹

Juxtaposing this information with the aforementioned passage stating that Orchistene (Artsakh) had a large cavalry, we can surely state that Artsakh was one of the horse breeding centres in Armenia, providing the bulk of the aforementioned tribute paid to Persia. This shows that the province participated in the domestic and foreign affairs of the country. Let us adduce further examples to substantiate this statement.

According to Agathangelos, when Gregory the Enlightener was sent to Caesarea to be ordained Catholicos of Armenia, the high-ranking noblemen accompanying him also included the princes of Artsakh and Utik. Agathangelos, who is particularly known for his history of the Armenians’ conversion to Christianity, particularly writes:

Then the king [Trdat III], with veneration and great joy, hastily invited the most influential princes and governors of the [Armenian] provinces: the first of them was the prince of the house of Angegh, ... the eleventh was the prince of Siunik Province, the twelfth the prince of the province of Tzawdek [Artsakh], and the thirteenth the prince of the province of Utik. And he sent them ... to the city of Caesarea ... to accompany Gregory to be ordained Catholicos of their country there.²

To put it in Agathangelos’ words, these princes represented the cream of “Torgom’s house”: governors and lords in command of armies comprising thousands of troops.³ Buzand mentions the prince of Gardman District of Utik who accompanied another clergyman, a certain Shahak, to Caesarea similarly to be ordained Catholicos.⁴ The fact that the princes of Utik and Artsakh are

¹ Strabo, book 11, chapter 14, 271.

² Ագաթանգեղոս, էջ 446:

³ Ibid.

⁴ Buzand, 57.

mentioned in the elite of the Armenian nobility, and their involvement in events that were of the utmost importance to the country speak of the great power and high influence of these provinces. Below we are offering a number of other facts proving that they played a decisive role in both the domestic and foreign relations of the country.

The princely houses of Utik and Artsakh, together with a number of other principalities, were entrusted with the important task of defending the northern borders of Armenia against the incessant raids of some northern nomadic tribes which penetrated into the country from the Caucasian mountain passes. This duty, requiring intensified defence of the border and constant vigilance, is firmly established in an official state document called *Zoranamak* (literally: *Military Register*) which regulated the number and division of military forces in ancient Armenia. As attested by this document, which also mentions Gardman, one of the districts of Utik, as fulfilling the same commission, each of Utik and Artsakh had a thousand soldiers for the implementation of this task.¹ According to a royal document called *Gahnamak*, which listed Armenian princes in order of their power and importance, the princes of Utik and Artsakh occupied respectively the 23rd and 28th places in the hierarchy of 70 princely houses at the Armenian court.²

Thanks to its geographical position, thick forests and lofty mountains, Artsakh also served as a natural fortification for Armenians against various incursions. Elishe writes that after the battle of Avarayr (451), many of the Armenian rebels took refuge in Artsakh and started sending delegates to the Huns to persuade them to rise in rebellion against Sassanid Iran.³

¹ Н. А д о н ц. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971, с. 251–252.

² Ibid., 249–250. This document mentions Utik by the name of Gardman and Artsakh as Second Siunik.

³ Elishe, 180.

As reported by Koriun, while carrying out his God-bestowed mission, the dissemination of the Armenian letters in the remote regions of the country, Mesrop Mashtots was greatly supported by the ruler of Gardman (that is to say, Utik) whose name was Khours.¹ Another prince of Gardman, a certain Khosrov, is mentioned by Khorenatsi: according to him, “Khosrov Gardmanatsi,” who was present at a banquet at the court, started flirting with a woman playing the lyre. Angered at this, Shapuh (415 to 419), who was reigning as king in Armenia in those years, ordered to arrest him. Khosrov, however, put his right hand onto his sword and proudly walked out of the royal palace, nobody daring to stop him.²

To summarise, the Armenian and foreign works of antiquity as well as the early medieval Armenian sources contain a spate of evidence showing—both directly and indirectly—that the Armenian provinces of Utik and Artsakh never kept aloof from the public and political life of Armenia, also taking part in the domestic and foreign relations of the country.

¹ Koriun, *The Life of Mashtots*. Translated from Armenian by Bedros Norehad (New York, 1964), 42.

² Khorenatsi, 325.

POPULATION

Utik and Artsakh were Armenian provinces not only by political status but also by their population. These lands have been inhabited since times of remote antiquity, without any intervals, this being proved by two pieces of substantial evidence: vestiges pointing to the existence of palaeolithic human beings (work tools, industrial waste, remains of bones of domestic animals and birds, etc.) found in a cave¹ named Vorvan, which is located in the territory between Drakhtik and Azokh Villages, Hadrut District,² Republic of Artsakh (Nagorno Karabakh), and what is more eloquent, a well preserved jaw belonging to a Neanderthal.³

The Armenian element has always been in the majority in the region, this facilitating the process of the formation of the nation and ethnic integrity there. This process was already completed as of the 2nd century B.C.: this is attested by Strabo, who writes that in the days of Armenian king Artashes I (189 to 160 B.C.), "they all speak the same language [in Armenia]."⁴ That the provinces of Utik and Artsakh were inhabited by Armenians who spoke Armenian is also evident from the available records relating to the administrative and political organisation of the Armenian state by King Vagharshak. During these activities, he established principalities in the North-Eastern Regions of Armenia and appointed military governors "on the border of the [regions where] Armenian is spoken."⁵ In other words, Vagharshak founded principalities where the Armenian language was spoken, and naturally, the speakers of that language were the Armenians. That

¹ Մ. Բարխուտարյանց, Արցախ, Բազու, 1895, էջ 88: This monument of the Palaeolithic Age is known as the Cave of Azokh in special literature: azokh is a purely Armenian word meaning unripe grapes (Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, 1977, էջ 87).

² The Other (Myus) Haband District of the historical province of Artsakh.

³ М. Гусейнов. Древний палеолит Азербайджана. Баку, 1985, с. 22 и след.

⁴ Strabo, book 11, chapter 14, 269.

⁵ Khorenatsi, 139.

these lands were inhabited by Armenians is also proved by the fact that Mesrop Mashtots carried out educational activities here¹: indeed, the celebrated Armenian scholar could have opened schools and disseminated the Armenian letters only in an Armenian-speaking environment.

As stated above, Gregory the Enlightener built churches in Gardman (Utik) and Amaras (Artsakh) Districts, among other places. Apart from proving that the population of these lands was Armenian, this fact also shows that they had adopted Christianity as an official religion and become adherents of the Armenian Apostolic Church together with the entire Armenian nation. This is also proved by Yovhannes Drasxanakertci, an Armenian historian and Catholicos of All Armenians (9th to 10th centuries). Drasxanakertci, who was obliged to live a vagabond's life during the period of the Arab rule and found final refuge in the Eastern Regions of Armenia, writes the following about the population of these lands: "These people were of our fold, and flocks of our pasture."² He means that they were Armenians adhering to the Armenian Miaphysite Church.

That the region was inhabited by Armenians is also attested by foreign authors. One of them, a 13th-century unidentified Persian author, states the following in his description of the Artsakh of his times, which was known under the name of *Khachen*:

[Khachen] is an impregnable region amidst mountains and forests. It is situated in Aran [in the Eastern Regions of Armenia], [and its inhabitants] are Armenians. ... Their governor is called king... They have a strong castle.³

Indeed, the Armenian population of Artsakh (Khachen) spoke the Armenian language. According to medieval Armenian grammarians, the inhabitants of the Eastern Regions of Armenia spoke

¹ Koriun, 40-41; Khorenatsi, 322; Dasxuranci, 54-55.

² Drasxanakertci, 166.

³ А д ж а И б А д - Д у н а и. Чудеса мира. Критический текст, перевод с персидского, введение, комментарий и указатели Л. П. Смирновой. М., 1993, с. 199.

the Artsakh dialect of Armenian. One of them, Stepanos Siunetsy (7th to 8th centuries), advised future linguists not to confine themselves to the command of the language used in the central regions of the country, as perfect knowledge of Armenian implied that of its dialects as well. Among the dialects of Korjayk, Tayk, Khout, the Fourth Tayk and Sper, he also makes reference to the vernacular of Artsakh.¹

Discussing these words of Stepanos Siunetsy, another medieval Armenian grammarian, the chief teacher of Gladzor University, Yesayi Nchetsy, underlines the fact that all the dialects mentioned by the former belong to the Armenian language:

He speaks not about a foreign language but about his own mother tongue.²

Thus, it is absolutely evident that Stepanos Siunetsy speaks about a language that was accepted and used throughout the land of Armenia, both in the remotest and central regions of the country. This was the Armenian language, the dialects of which included that of Artsakh. This evidence additionally proves that Artsakh and Utik were historical Armenian provinces inhabited by Armenians who spoke a local vernacular of the Armenian language.

The toponym of *Aran*, often used with reference to the region, gave the Arabs reason to call this dialect *Aranian*.³ Some linguistic studies have revealed that the Artsakh (Karabakh) dialect had a broad geographical coverage, being spoken not only throughout the Eastern Regions of Armenia but also beyond their borders.⁴

In addition, indisputable evidence pointing to the ethnic identity of the inhabitants of the Eastern Regions of Armenia and to their language can be found in thousands of Armenian inscriptions preser-

¹ Ն. Աղ ո ն ց, Ստեփանոս Սիւնեցոյ մեկնութիւն քերականին (Արուեստ Դիոնեսեայ Քերականին եւ հայ մեկնութիւնք նորա).– Երկեր, հ. Գ, Երևան, 2008, էջ 187:

² Ե ս ա յ ի Ն շ ե ց ի, Վերլուծութիւն քերականական, աշխատասիրությամբ Լ. Խաչերյանի, Երևան, 1999, էջ 65:

³ СМОНПК, вып. 29, с. 29; вып. 38, с. 12.

⁴ For more details, see Բ. Ուլուբաբյան, 54–107.

ved in various churches, as well as on other architectural monuments and tombstones throughout the region.¹ These lapidary records, carved in the Armenian language and script, contain chronological information unambiguously proving that these lands were always inhabited by a native people who used their mother tongue—namely, a peculiar dialect of Armenian—both in written and spoken speech.

The population of the region also comprised other ethnic elements which constituted only an insignificant minority and did not play a decisive role in its life.

To summarise, Utik and Artsakh were historical Armenian provinces which actively participated in the events taking place in Armenia. Their population predominantly comprised Armenians who spoke the Artsakh dialect of the Armenian language. During the conversion of the Armenians to Christianity, they embraced this faith together with the rest of the Armenian nation and remain followers of the Armenian Apostolic Church up to this day.

The developments of the mid-5th century altered the geographical picture in all the Transcaucasian countries and changed the administrative and political situation in the provinces of Utik and Artsakh.

¹ Դ ի վ ա ն հայ վիմագրության, պր. V, էջ 348:

THE DEVELOPMENT OF EVENTS IN THE REGION AND THE ESTABLISHMENT OF THE SATRAPY OF AGHVANK

As of the 5th century, Sassanid Iran was already a dominant power in Transcaucasia, its reign proving excruciating and terrible for the local peoples. The princes (*nakharars*) and the nobility were stripped of their rights; people were subjected to religious persecution and forced into conversion to the Zoroastrian faith. Tributes kept increasing with every passing year, their collection being marked with numerous acts of violence. This situation gave rise to strong protests, and the nations under the sway of the Persian Empire rose in rebellion against it. In 450 to 451, the Armenians struggled against the Persian tyranny under Vardan Mamikonian's leadership. This rebellion did not lead the Armenian nation to independence as they desired, but it imbued the masses subject to Persia and longing for freedom with a spirit of fighting and liberty. Soon the Caucasian Albanians followed the Armenians' example and started an anti-Sassanid movement under the leadership of their king Vache II, taking advantage of the fact that Hazkert II's sons were busy struggling for the throne. Their struggle grew into an armed conflict in the days of Aryan king Peroz (459 to 484), keeping the vast Iranian Empire in tension for two years (460 to 461). In order to preserve their domination in Armenia Maior, Aghvank and Iberia (Virk) under such turbulent political circumstances, the Sassanids took various actions, one of which was the abolition of kingdoms and the establishment of a new system of governance, a satrapy, in each of the countries under their rule. These satrapies were established according to distinct principles. Thus, 6th-century Assyrian historian Mshikha Zekha writes:

Defeating all the kings of the Orient, the Persians appointed

their own governors and satraps in their places.¹

This is confirmed by Procopius of Caesarea, a Byzantine historian of the 6th century: "The most notable men of these barbarians [Iberians] together with their king, Gourgenes, had looked towards revolt... The Persians from that time on did not permit them to set up a king over themselves."²

Judging from these quotations, before appointing a satrap in a country under their rule, the Persians first of all overthrew its king and abolished kingdom there. Indeed, they had reasons to exercise such a policy: the presence of a king and the existence of royal power unfailingly stirred up feelings of, and strivings after, independence, which undermined the foreign rule, and the Sassanids realised this very well.

After crushing the rebellion of Aghvank, in 461 the Persians dethroned King Vache II and reduced the country to a satrapy governed by a Persian satrap, to exclude every possibility of future rebellions.³

Indeed, the establishment of satrapies also implied territorial changes. The Sassanids, who aimed at weakening Armenia, partitioned its provinces of Utik and Artsakh, together with their eight and twelve districts respectively, and annexed them to the newly-established satrapy of Aghvank.⁴ That these Armenian

¹ Մշիխա Չեխա, Ադիաբենի եկեղեցու պատմություն.— Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, 8, Ասորական աղբյուրներ, Ա, քարգմ. բնագրից, առաջաբանը և ծանոթ. Հ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 84:

² Procopius of Caesarea, History of the Wars. With an English translation by H. B. Dewing. Books 1 and 2 (London: William Heinemann; New York: the Macmillan Co., 1914), 521.

³ For details, see Հ. Սվազյան, Աղվանից աշխարհի պատմություն, էջ 199-207; Ա. Վարդանյան, Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, էջ 136-155.

⁴ In order to weaken Armenia, the Sassanids also partitioned the provinces of Paytakaran and Gugark and annexed them to Atropatene and Iberia respectively (see Աշխարհացոյց, էջ 33, 34-35).

provinces were seized from Armenia and occupied, becoming part of the newly-founded administrative-political unit, is also attested by the *Ashkharatsuyts*. Stating that Artsakh and Utik were respectively the 10th and 12th provinces of Armenia Maior, its author enumerates their districts name by name, stressing the following:

All these [districts] of Aghvank have been partitioned from Armenia.¹

Another edition of the *Ashkharatsuyts* reports the same information with some details:

[The districts of Aghvank are] Yekhni, Bekh ... and other districts which have been partitioned from Armenia: Shikashen, Gardman, Koght, Zave and another twenty districts up to the junction of the rivers Yeraskh [Arax] and Kur.²

Continuing their policy aimed at gaining a firm foothold in Transcaucasia, the Sassanids, particularly Kawat I (488 to 531) and his son Khosrov Anushirvan (531 to 578), launched occupation campaigns along the western coastline of the Caspian Sea and conquered Khsrvan, Shrvan as well as the district-states of the Ghek (Lek), Chogh (Cholay), Tavasparan and others. Parallel with moving northward, the Sassanids also erected ramparts for defensive purposes. All the occupied countries were included in the satrapy of Aghvank, as a result of which, its northern border was pushed as far as Derbent.

As a finally established unit, the satrapy of Aghvank included the land of Boon Aghvank (Caucasian Albania Proper), the Armenian provinces of Utik and Artsakh, which had been partitioned from Armenia, and the aforementioned district-states lying on the western shore of the Caspian Sea. To the west and

¹ Աշխարհացոյց, էջ 33: Also see Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 109.

² Մատենագրութիւնք, էջ 606: Also see Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 105.

east, its borders were marked, as formerly, by the river Alazan and the Caspian Sea respectively. To the south, the border of the satrapy reached the river Arax. As for its northern border, it extended up to Derbent after the aforementioned territorial expansion. The capital of Aghvank moved to Partav, which was reconstructed by King Peroz specially for that purpose, being renamed *Perozapat*.¹ It was the seat of the satraps of Aghvank.

The newly-established administrative-political entity was named *Aghvank* after the largest unit within its borders. Under the new circumstances, this name acquired a new meaning and contents: now it designated not only the country of Aghvank (Boon Aghvank), known to the Greco-Roman authors, but also all the provinces and regions (including Utik and Artsakh) that formed part of the satrapy. It became a common collective toponym used to denote all of them. In this way, for the first time in history, the Armenian provinces of Utik and Artsakh started being designated by the name of *Aghvank*, being further mentioned under this very name.

Thus, in the mid-5th century, under the aforementioned political circumstances, Utik and Artsakh were annexed to the satrapy of Aghvank and their administrative-political status changed. Besides, they began being designated by the name of *Aghvank*. After these changes, the Church of the Eastern Regions of Armenia was renamed *Albanian Church*, becoming one of the dioceses of the Armenian Apostolic Church. It should be noted, however, that the toponym of *Aghvank* (*Aluank*) was merely nominal for both the provinces in question and the Church: Utik and Artsakh had nothing in common with the other constituents of the satrapy except the name collectively denoting all of them. Moreover, they acted as independent units rather than provinces that formed part of an entity.

¹ Dasxuranci, 25.

This status of Utik and Artsakh did not last long: after the break-up of the satrapy of Aghvank, when various new entities emerged in the region, they restored the administrative-political status they had formerly had within the Armenian feudal-princely system and continued their existence side by side with the other historical Armenian provinces.

THE BREAK-UP OF THE SATRAPY OF AGHVANK AND A NEW CONTENT CHANGE IN THE TOPONYM OF AGHVANK

In the late 5th century, the Khazar appeared in the historical arena and started invading the lands belonging to Sassanid Iran and the Byzantine Empire together with their fellow tribesmen, the Huns, and other northern tribes. In order to repel them and secure their safety, these empires started taking urgent measures, especially attaching great importance to the erection of defensive installations in the open areas between the Caspian Sea and the Caucasian mountains. The first fortifications built in these vulnerable lands were the ramparts of Apzut-Kawat erected by King Kawat (488 to 531). His work was continued by his son, Khosrov Anushirvan I (531 to 573): the latter unfolded large-scale construction activities which were particularly marked with the wondrous ramparts of Derbent (Bab-ul-Abwab). The so-called *khosrovs* (this is how the Arabs called the Sassanids) took the workforce and financial means required for the erection of such immense structures from their subjects. They introduced a new system of tributes, one of the most important of which was that extracted in the form of labour. People of different ethnic and religious identity, speaking different languages and having differing modes of life were driven to building grounds in large groups. Besides, in order to organise the defence of the fortifications erected, the royal father and son built cantonments around them and inhabited them with soldiers who came to live there with their

families. As attested by the available sources, the Sassanids largely preferred to have military divisions comprising the *Siyasiji*, namely Armenians from Siunik. In order to alleviate the state expenses required for all this, Khosrov I selected reliable people from among local princes and tribe leaders, allocated some lands to them, conferred the shah's title on each of them, granted them with broad privileges and commissioned them to organise the defence of the lands entrusted to them with their own troops and financial means. What is particularly remarkable, he pledged himself to abstain from intervening in their affairs. Arab historian Baladzori writes the following with this regard:

Anushirvan selected kings and appointed each of them to a certain region, granting them with royal rights. Among them were the lord of Serir (the name derives from the Arabic word for *throne*), also known as the *khagan of the mountains*, with the title of *Vahrazan-shah*; the king of Gilan, Gilanshah himself; Shah Tabarsaran; the king of the al-Lakz, with the title of *Gurjanshah*; the king of the Maskut, whose kingdom does not exist now; the king of Liran, with the title of *Liranshah*, and the king of Shirvan, with the title of *Shirvanshah*.¹

Information regarding these actions taken by the Persian kings can also be found in the works by al-Istahri and Masudi.²

Khosrov I exercised the same policy in those regions of the satrapy of Aghvank which lay north of the river Kur. This led to the gradual disintegration of that portion of the satrapy into distinct petty administrative units which started acting independently under new names pointing to their geographical location, tribe, as well as their leaders and princes. In this way, the administrative units of Tabarsaran, Gilan, Liran, Lakz, Shirvan, Shaki and others emerged in

¹ Баладзори. Книга завоевания стран, пер. П. Жузе. Баку, 1927, с. 7.
Also see Արաբ մատենագիրներ (Թ-Ժ դարեր), Արաբական աղբյուրներ, Գ, ներածությունը և բնագրից բարգմանությունը պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005 (henceforward: Արաբ մատենագիրներ), էջ 267.

² СМОМІК, вып. 29, с. 15; вып. 38, с. 41.

the region. They gradually acquired independence and grew so powerful in the course of time that the Arab commanders who invaded these lands had to sign peace with each of them separately. Thus, as reported by Baladzori, Salman ibn Rabia and later Maslama ibn Abd al-Malik signed peace with all the aforementioned entities, with the rulers of Kapaghak, Kambejan and Shaporan,¹ as well as with the inhabitants of Khayzan² and Derbent on condition that they should pay tributes to them.³

Other factors contributing to the political break-up of the northern portion of the satrapy of Aghvank included the irregularity of the surface of the country, its division into different economic areas, the diversity of its ethnic make-up, the hardships of communication due to the absence of a common language that might unite the different nations within it, etc. During the same period, the Armenian family of the Aranshahiks established an independent principality in Utik and Artsakh that were located in the southern part of the satrapy, on the right bank of the river Kur. Under these new historical circumstances, when the former constituents of the satrapy already acted under new names, the toponym of *Aghvank* (*Aluank*) ceased being a common, collective name designating all of them. In other words, it became rather unnecessary although it did not fall into disuse: it continued being circulated in history, but already with reference to another geographical territory. This new use of the toponym of *Aghvank* (*Aluank*), with the corresponding semantic change, is clearly reflected in Khorenatsi's and Dasxuranci's works, in which they refer to the legend on Sisak and Aran.⁴ We should only

¹ A town on the eastern shore of the Caspian Sea, in the district-state of Shrvan; the present-day village of Shabran (see U. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհագրյց»-ի, էջ 73, and the attached map).

² A castle in the district-state of Kheservan and its centre (ibid., 55, and the attached map).

³ Балдзори, указ. соч., с. 14, 17. Also see Արաք մասննագիրներ, էջ 274, 277.

⁴ Ibid., 1, 11–12.

note that the Aghvank mentioned by these historians extended “by the great river called Kur” and “from the river Araxes as far as the fortress called Hnarakert.”¹ To put it more exactly, the Aghvank known to Armenian historians was bordered by the river Kur in the north; by the castle of Hnarakert in the north-west; by the river Arax in the south-east, and by the mountains of Artsakh, Sevan and Murghuz (Miapor), separating Siunik and Artsakh, in the west. According to the same authors, Aghvank was populated by the people of Utik, Gardman, Tzawdek and Gargar, who descended from Aran, a scion of Armenian Patriarch Hayk, and were therefore of Armenian origin.² These records show that this land of Aghvank, lying in the area between the rivers Kur and Arax, was completely different from Boon Aghvank-Aghvank located between the river Kur and the Caucasian mountains and inhabited by 26 tribes the origin of which still remains obscure. On the other hand, it is a historical fact that throughout many centuries, the Armenian provinces of Utik and Artsakh were situated in the territory between the Kur and Arax; therefore, juxtaposing these two facts, we can state that after the break-up of the satrapy of Aghvank, the toponym of *Aghvank* (*Aluank*) remained firmly in use with regard to these two ancient Armenian provinces.

It was not accidental that the toponym of *Aghvank* was firmly established as a denomination of Utik and Artsakh: firstly, they had borne this name as parts of the satrapy of Aghvank; secondly, as compared to their neighbours forming the other constituents of the satrapy, these provinces were more organised and economically better developed. Besides, they had a homogeneous Armenian population, boasted their own alphabet, had highly-developed spiritual culture based on it and were governed by princes of Armenian origin. Thanks to qualities which spiritually nourished them, Utik and Artsakh remained aloof from the changes occurring on the left bank of the river Kur and preserved their identity. After the break-up of the

¹ Khorenatsi, 139-140; Dasxuranci, 4.

² Khorenatsi, 140; Dasxuranci, ibid.

satrapy, they acquired independence under the leadership of the Aranshahiks and regained their proper places among the princely houses of feudal Armenia. As for the toponym of *Aghvank* (*Aluank*), it continued designating Utik and Artsakh as merely a vestige of the times when they formed part of the satrapy of the same name. On the other hand, it had undergone some semantic change, as it now denoted the Armenian provinces of Utik and Artsakh. It is for this reason that by *Aghvank* (*Aluank*), Armenian historiographers, starting with Khorenatsi, understood the territory of Utik and Artsakh.¹ This is particularly clearly seen in the work of Matthew of Edessa (11th to 12th centuries), who directly mentions “the country of the Albanians, which is also known as Interior Armenia.”²

Due to this, the concepts of *Hayots Aghvank* (*Armenian Aluank*) and *Aghvanits Hayk* (*Hayk* [*Armenia*] of *Aluank*) emerged in Armenian works on history,³ in fact, becoming synonyms of such terms as *North-Eastern Regions of Armenia*, *Eastern Regions*, *Interior Armenia* and *Interior Hayk*.

To summarise, the toponym of *Aghvank* (*Aluank*), which originated in the Eastern Regions of Armenia, derives from the Armenian word *aghu* (*alu*). It does not derive from any ethnonym. The ethnic origin and autonym of its population remaining obscure, we find it most appropriate to call them *Aghvanatsies* (singular: *Aghvanatsy*)—namely *Caucasian Albanians*—as the inhabitants of a country having that name.

¹ This is particularly evident in Dasxuranci's work (see Հ. Սվազյան, «Աղուանից աշխարհ» հասկացությունը ըստ Մովսես Կաղանակատվացու.— «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1973, № 1, էջ 225, 234).

² The Chronicle of Matthew of Edessa. Translated from the original Armenian by A. Dostourian (Lanham, Maryland: University Press of America, 1993), 151.

³ Միքայել Չամչյանց, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 131; Ստ. Կանայեանց, Անհայտ գավառներ հին Հայաստանի, Վարդապատ, 1914, էջ 146–147:

The name of *Aghvank* did not always designate the same region: the administrative and political changes repeatedly taking place in the country led to the emergence of new administrative-political entities which were denominated by the toponym of *Aghvank*, every time with a semantic change in its contents. Three such periods can be marked in the history of *Aghvank*:

1. The period of statehood or kingdom (from the 1st century B.C. until the mid-5th century A.D.), when the toponym of *Aluank* denoted the territory of Boon *Aghvank* (or *Albania*, as it sounds in Latin pronunciation) lying in the area between the Ceraunian mountains, the southern branch of the Greater Caucasus, and the river Kur;

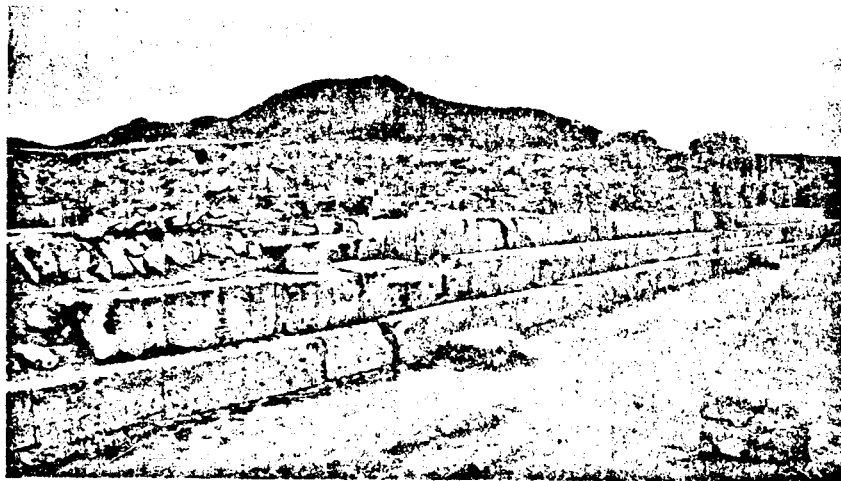
2. The period of satrapy (from the second half of the 5th century until the late 6th century), when it indicated the territory occupied by the satrapy, from Derbent to the river Arax;

3. The post-satrapy period (from the late 6th century), when the toponym of *Aghvank* designated only the area between the rivers Kur and Arax, denoting the territory of Utik and Artsakh together. Armenian historiography also refers to these lands by the names of *Hayots Aghvank* (*Armenian Aluank*) and *Aghvanits Hayk* (*Hayk* [*Armenia*] of *Aluank*); therefore, it will be expedient and historically correct to study the history of *Aghvank* in the context of these periods.

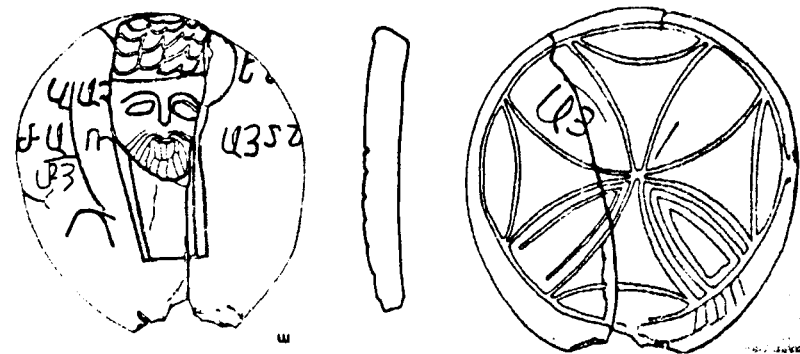
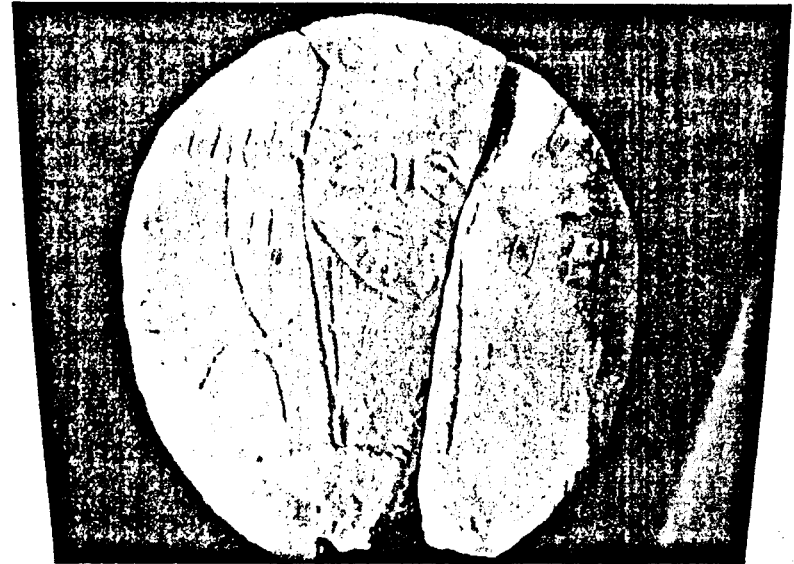
ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ПРИЛОЖЕНИЕ

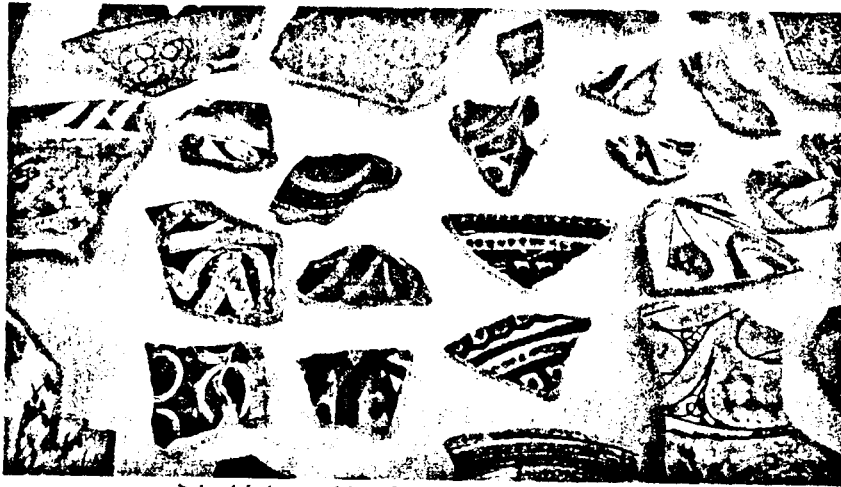
APPENDIX

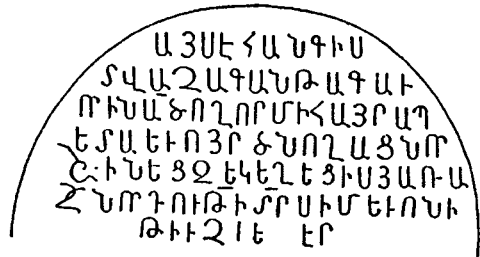
Նկ. 1, 2 Տիգրանակերտ. Ընդհանուր տեսքը
 Тигранакерт. Общий вид
 Tigranakert: a general view

Նկ. 3. Հայերեն արձանագրություններով սկավառակ Արցախի
 Տիգրանակերտից
 Диск с армянскими надписями из Арцахского Тигранакерта
 A disk with armenian inscriptions from Tigranakert of Artsakh
 «ԵՍ՝ ՎԱԶ [Է] ՏԱՌԱՅ Տ-ԵԱՌ-Խ»
 (ՊԲՀ, 2009, քիվ 1, էջ 172)

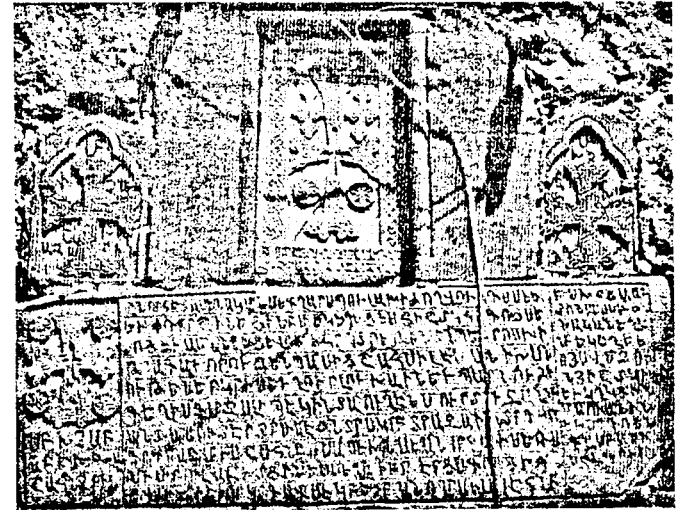

Նկ. 4 Խնդու բեկորներ Արցախի Տիգրանակերտից
Обломки керамики из Арцахского Тигранакерта
Pottery pieces from Tigranakert, Artsakh

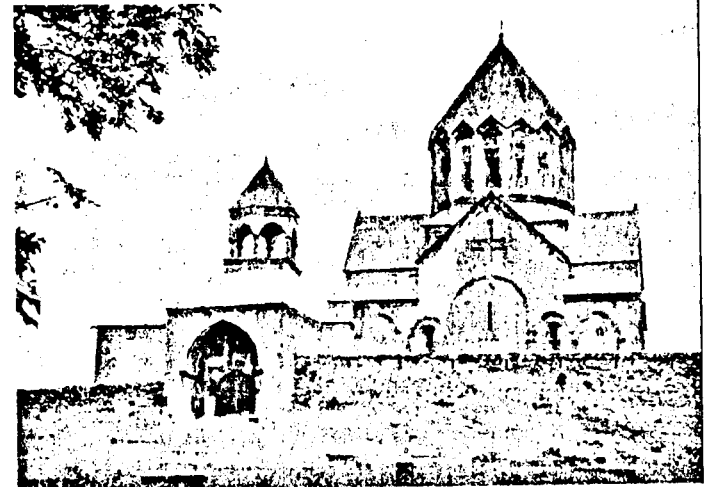

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍԻՑ ՎԱԶԱԳԱՆ ԹԱԳԱՊՈՐԻՆ. ԱԾ. ՈՂՈՐՄԻ ՀԱՍՐԱՊԵՏԱ ԵՒ ՈՅՐ ԾՆՈՂԱՑՆ. ՈՂ ՇԻՆԵՑ ԶԵԿԵՂԵՑԻՍՑ ԵՍԱԻՍԿՆՈՐԴՈՒԹԻ. ՏՐ. ՍԻՄԵՈՆԻ. ԹԻԻ. ԶԻԵ. (1286) ԷՐ:

Նկ. 5 Արձանագրություն Վաչագան թագավորի անվան հիշատակությամբ
Надпись с упоминанием имени царя Вачагана
An inscription mentioning the name of King Vachagan
(Դիվան հայ վիմագրության, V, էջ 110)

Նկ. 6 Հայերեն արձանագրություններով խաչքարեր
Хачкары с армянскими надписями
Cross-stones with Armenian inscriptions
(Դիվան հայ վիմագրության, V, Տախտակ XXXV)

Նկ. 7 Գանձասարի վանքը
Гандзасарский монастырь
Gandzasar Monastery

Հ. Ս. ՍՎԱԶՅԱՆ

ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՍՈՒՆՔՆԵՐԸ

Г. С. СВАЗЯН

ОСНОВЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ СТРАНЫ АЛУАНК
(Кавказской Албании)

H. S. SVAZYAN

THE FUNDAMENTALS OF RESEARCH INTO THE
HISTORY OF ALVANK
(Caucasian Albania)

Համակարգչային էջադրումը Վ. Պապյանի

Հրատ. պատվեր № 807

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.10.2017թ.:

Չափսը՝ 60 x 84 1/16, տպագր. 9.5 մամուլ:

Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

